

Стендаль

■

ПАРМСЬКИЙ МОНАСТИР

Бібліотека світової літератури

Stendhal

Пармський монастир

«ОМІКО»

1839

УДК 821.133.1

Stendhal

Пармський монастир / Stendhal — «ОМІКО»,
1839 — (Бібліотека світової літератури)

ISBN 978-966-03-5103-5

Стендаль (Анрі Марі Бейль, 1783–1842) — один з найвідоміших французьких письменників XIX століття. Стефан Цвейг назвав його «новим Коперником в астрономії серця» і великим знавцем людської душі. Будучи учасником наполеонівських війн, зокрема й в Італії, Стендаль створив чудовий образ цієї країни в одному із своїх шедеврів — романі «Пармський монастир», де органічно поєдналися романтизм і реалізм. Автор показує, що в роздрібненій Італії першої третини XIX століття немає місця таким людям, як головний герой Фабріціо дель Донго, людям з вільною душею і багатою уявою, з палкими почуттями і таким самим прагненням щастя. Витончене зображення Стендалем героїв роману дає змогу назвати «Пармський монастир» найпоетичнішим твором письменника.

УДК 821.133.1

ISBN 978-966-03-5103-5

© Stendhal, 1839

© ОМІКО, 1839

Содержание

Передмова	5
Вступне слово автора[1]	19
Частина перша	21
Розділ перший	22
Розділ другий	30
Розділ третій	41
Розділ четвертий	50
Розділ п'ятий	61
Розділ шостий	73
Конец ознакомительного фрагмента.	80

Стендаль

Пармський монастир

Передмова

Наипоетичніший роман Стендаля

Така репутація роману «Пармський монастир» давно встановилась на батьківщині письменника і була стверджена французьким літературознавством XX століття. Чи не найвідоміший вчений-стендалезнавець А. Мартіно в 1956 році опублікував статтю «Поезія Стендаля», в якій показав, що поезія проймає всю художню творчість письменника і найяскравіше втілення знаходить у романі «Пармський монастир». Інший відомий літературознавець М. Бардеш твердить у книзі «Стендаль-романіст», що в цьому романі «поезія всюди» і називає його автора «одним із найсправжніших (*plus véritables*) поетів XIX століття». Названі та інші дослідники констатують, що роман має два основні аспекти – поетичний і політично-побутовий, але домінуючим, визначальним вони вважають перший із них. До цього слід додати, що художня стратегія твору полягає у зниженні другого, політично-побутового аспекту і піднесенні, своєрідній апології аспекту поетичного.

Тут доцільно надати слово авторові. Підходячи до фінальної частини «Пармського монастиря», Стендаль вибачається перед читачами за те, що змушений залишити на певний час перший його аспект і зануритися «в політику». «Політика в літературному творі, – пише він, – це постріл з пістолета серед концерту, річ груба, але така, що її неможливо обійти увагою.

Нам доведеться зараз говорити про огидні речі, про які з різних причин воліли б промовчати, але про них необхідно сказати перш ніж перейдемо знову до подій, що належать до нашої сфери, до того, що розігрується в серцях наших героїв».

«Сфера вдачі наших героїв» і є поетичним світом роману «Пармський монастир» і водночас домінуючим аспектом в його структурі. Та й загалом поезія Стендаля саме в серцях героїв, їхньому внутрішньому світі, але героїв не звичайних, тобто таких, що не сходять до середовища, його ницості й мізерії, а протистоять йому. Але про це мова далі.

Сказане тут усіляко розбігається з тими інтерпретаціями «Пармського монастиря», яких дотримувалося радянське літературознавство, вбачаючи в ньому передусім соціально-політичний роман і цінуючи його головним чином за «нищівне викриття реакційного режиму Реставрації». Це надміру соціологізоване й політизоване тлумачення, яке чітко прив'язувало роман до політичної історії початку XIX століття й редукувало його позачасовий загальнолюдський зміст, перетворилося на стійкий стереотип, що й нині позначається у нас на його прочитанні. Це засвідчується, зокрема, навчальними посібниками, котрі успішно регенерують названий стереотип.

«Пармський монастир» був останнім завершеним романом Стендаля, створеним десь за три роки до його смерті. Небезпідставно він вважається підсумковим твором письменника, в якому його життєвий досвід, духовні шукання й колізії, характерні теми й мотиви творчості знайшли завершене, найбільш повне і вільне вираження. А це тим більш зобов'язує хоча б у загальному обрисі представити життєвий і творчий шлях його автора.

Справжнє ім'я і прізвище письменника Анрі Бейль, а Фредерік Стендаль – один з його псевдонімів, до якого він найчастіше вдавався. Народився Анрі Бейль 23 січня 1783 року в Греноблі на півдні Франції, в сім'ї адвоката. Йому було сім років, коли померла його мати, яку він, за його спогадом, «любив божевільно». З батьком, людиною освіченою, але сухою й педантичною, стосунки не склалися ще в дитинстві, і вони лишилися чужими на все життя. Власне, в

дитячі роки він не мав сім'ї, і ця «бездомність» позначилася на його характері, на «кочівному» стилі життя без постійного пристанища чи домашнього вогнища. Освіту майбутній письменник здобував у гренобльській Центральній школі, новому навчальному закладі, створеному революцією 1789–1799 років, де основна увага приділялася природничим та точним наукам і громадянському вихованню. Найбільшу любов і здібності він виявив до математики, – «науки, яка не терпить лицемірства» за його пізнішим визначенням, – і після закінчення Центральної школи був направлений у столичну Політехнічну вищу школу.

Восени 1799 року Анрі Бейль приїхав до Парижа, якраз на другий день після 18 брюмера, державного перевороту, вчиненого генералом Наполеоном Бонапартом, який проголосив себе першим консулом. В Політехнічну школу він так і не вступив, натомість записався в армію і взяв участь в італійському поході генерала Бонапарта 1800 року. Це була його перша зустріч з Італією, країною, яка назавжди причарувала його і посіла визначне місце в його житті і творчості. Та ще перед італійським походом він почав писати і в нього визріло рішення стати письменником. Самому собі він уявлявся як «спостерігач, прикомандирований до армії, але покликаний писати комедії...»

Наприкінці 1801 року Анрі Бейль йде у відставку і повертається в Париж з твердим наміром присвятити себе літературі, «зрівнятися з Мольєром». В його біографії настає трирічний «період самовиховання», заповнений інтенсивною самоосвітою й літературними вправами. Він вивчає філософію, естетику, літературу, театр, починає працювати над кількома комедіями, але жодну з них не завершує. У філософії він схиляється до сенсуалістичного матеріалізму, який назавжди стане філософським підґрунтям його світогляду. В естетиці й літературній творчості дотримується класицистичних орієнтацій, але не на «старий класицизм» XVII століття, а на так званий революційний класицизм, який був домінуючим напрямком французької літератури й мистецтва періоду Революції. Онтологічні підвалини класицистичної доктрини ним не заперечуються, але на перший план виходять громадсько-політичні завдання і виховання «республіканських чеснот». Від цієї естетико-художньої системи Стендаль згодом відійде, приєднавшись до романтичного руху, залишиться хіба що стильовий постулат, за яким письменник має з «математичною точністю» вивчити «мову пристрастей», «людське серце» і відтворювати їх з можливою адекватністю.

Однак Бейль був діяльною й енергійною натурою і «період самовиховання» довго тривати не міг. До того ж треба було думати про заробіток та про майбутнє, і він у 1806 році повертається в армію. Цього разу служить у військовому інтендантстві, яким відав його віддалений родич маршал Дарю. Виконуючи обов'язки імперського військового функціонера, він об'їздив усю Середню Європу, вступав з французькими військами в Берлін і Відень, а північнонімецьке місто Стендаль, у якому він певний час перебував, стало згодом його літературним псевдонімом. У 1812 році він брав участь у поході Наполеона на Росію, став очевидцем пожежі Москви, залишеної жителями, й панічного відступу «великої армії», рівнозначного катастрофі. Небезпеки й страждання, пов'язані з цими подіями, він переносив мужньо, але загубив рукопис розпочатої раніше «Історії живопису в Італії» й щоденники.

У 1814 році, після вступу союзних армій у Париж і падіння Імперії, Бейль, не сподіваючись на продовження кар'єри в поновленій монархії Бурбонів, подає у відставку і виїздить в Італію, де залишається до 1821 року. Розпочинається новий етап його біографії, на якому література стає *основною справою життя письменника Стендаля*. Він багато подорожує по Італії, вивчає пам'ятки культури й мистецтва, але живе переважно в Мілані, де постійно відвідує оперу Ла Скала, спілкується з молодими літераторами, що групувалися навколо часопису «*Conciliatore*» і відігравали значну роль у становленні італійського романтизму. Власне, в Італії він стає професійним літератором, але починає не з художньої літератури, а з біографічної, критичної, історико-культурної тощо. Зазначу мимохідь, що в його творчій спадщині ця література кількісно значно переважає художню. Його першою друкованою книжкою були «Жит-

теписи Гайдна, Моцарта і Метастазіо» (1814), в якій він мав на меті ознайомити французів з музичним життям Австрії та Італії. Проте, не бажаючи вдаватися до копіїткої дослідницької роботи, в ній він вдався й до відвертого плагіату, зокрема в життєписі Гайдна.

Стендаль належить до письменників, яких вирізняє широта мистецьких зацікавлень. Наступною його книжкою була «Історія живопису в Італії» (1818), написана заново, де він «вторгається» в інше мистецтво, не менш йому близьке, ніж музика, в мистецтво живопису; за своїми жанровими прикметами вона найбільш близька до живописного трактату. До живопису й музики він звертається й далі, і можна з певністю сказати, що постійний інтерес до них та ґрунтовна обізнаність плідно позначилися на його художній творчості, збагативши її художню мову, її зображально-виражальний потенціал, що знову ж таки найяскравіше проявилось в романі «Пармський монастир».

Того ж 1818 року Бейль видав ще одну книжку – «Рим, Неаполь і Флоренція», в якій повернувся до змалювання сучасної Італії, її суспільно-політичного устрою, побуту і звичаїв різних верств, культури тощо. Ця книжка примітна й тим, що в неї введено чимало сценки і замальовки з італійського життя, які за своїм стилем належать до художньої прози. Слід зазначити й те, що це був перший твір письменника, що з'явився під псевдонімом Стендаль («Барон де Стендаль, кавалерійський офіцер» – значилося на її титулі).

В Італії Стендаль спілкувався з карбонаріями, таємні організації яких (венти) були розсіяні по всій країні. Це був національно-визвольний рух за визволення Італії від іноземного (австрійського) панування і створення республіки, прообразом якої служила республіка давньоримська. На зламі 20-х років австрійський уряд вдався до жорстоких репресій карбонаріїв, залишатися далі в Італії стало для Стендаля небезпечним, і 1821 року він повертається на батьківщину. Героїку карбонарійського руху він згодом відтворить, у неповторному романтично-поетичному стилі, в повісті «Ваніна Ваніні» (1929) і романі «Пармський монастир», в образі поета і «народного трибуна» Ферранте Палла.

Повернувшись в Париж, Стендаль цілковито поринає в бурхливе літературне життя французької столиці. В ній розпочиналася знаменита «романтична битва» – завершальний акт боротьби романтиків з класицизмом і зміни літературних епох, яка у Франції затягнулася на кілька десятиліть, головним чином з політичних причин – і Республіка, і Імперія, і Реставрація, з різних мотивів, підтримували класицизм і негативно або й вороже ставилися до романтизму. В наскрізь політизованій атмосфері Парижа 20-х років XIX століття літературна боротьба перепліталася з політичною боротьбою проти режиму Реставрації, нав'язаною окупантами після падіння Наполеона. Існував негласний альянс романтиків і лібералів, що було притаманно й позиції Стендаля, у якого названий режим викликав відразу й протест.

Цей період життя письменника, що завершився 1830 року, позначений великою активністю літературної діяльності, до чого спонукали й матеріальні утруднення, які доводили його до відчаю. Для творчості Стендаля цього періоду характерна велика тематична й жанрова розмаїтість. Він активно виступає як критик, регулярно друкує статті у французьких і англійських часописах. У 1822 році видає трактат «Про кохання», в якому розвиває, спираючись і на власний досвід, оригінальну теорію цього почуття, його «кристалізації» і трансформації в різних соціальних середовищах і в різні історичні епохи. Через рік виходить його книжка «Життя Россіні» – про видатного італійського композитора, який тоді почав «завойовувати» Париж; цим пояснюється й певний успіх цього твору Стендаля. Того ж 1823 року з'явився перший випуск трактату «Расш і Шекспір», продовжений другим випуском 1825 року; цей трактат був його відвертим втручанням у літературні баталії романтиків з класицистами і рішучим запереченням класицизму як «мистецтва минулого». В 1826 році вийшов перший роман Стендаля «Арманс», який не був сприйнятий ні критикою, ні читачами. У 1829 році йому запропонували написати путівник по Риму, і він, ще раз відвідавши «вічне місто», швидко komponує «Прогулянки по Риму» і водночас пише на основі свіжих римських вражень згадувану повість

«Ванша Ваніні». Його творчість плідних 20-х років увінчується знаменитим романом «Червоне і чорне», який був завершений у переддень Липневої революції 1830 року, а його вихід у світ дещо затримався через те, що працівники друкарні, де набирали цей роман, пішли на барикади.

Липневу революцію, яка покінчила з режимом Реставрації, Стендаль зустрів із захопленням і надіями, яким не судилося збутися. На зміну монархії Бурбонів прийшла Липнева монархія з королем-буржуа Луї-Філіппом на троні, до якої він досить швидко пройнявся критично-скептичним ставленням, що з усією переконливістю засвідчує його наступний роман «Люсьєн Левен» (1835). Та Липнева монархія приймає його на державну службу й він отримує посаду французького консула в Трієсті; однак австрійський уряд не погодився прийняти «неблагонадійного» представника, і призначення його було змінено на Чівіта-Векк'ю, приморське місто неподалік від Риму. Це було невелике місто, в якому Стендаль «помирав від нудьги». Рятували постійні вояжі до Риму та інших італійських міст, а також тривалі відпустки, які він проводив у Парижі. Його служба була необтяжлива і залишала багато вільного часу, але з'ясувалося, що в тихій Чівіта-Векк'ї письменник майже втрачав здатність творити. Для інтенсивної творчої діяльності йому була необхідна динамічна й напружена атмосфера Парижа, заряджена духовною енергією. В 1834–1835 роках він працює з невластивою йому повільністю над наступним великим романом «Люсьєн Левен», але не завершує його, третя частина так і лишилася ненаписаною. Така ж доля спіткала й автобіографічний твір «Життя Анрі Брюлара», розпочатий 1835 року. Наступного року він отримує тримісячну відпустку, яка завдяки протекції міністра іноземних справ графа Моле перетворилася на трирічну. В Парижі до нього повертається творча активність, він пише низку повістей і новел, зокрема майже весь цикл «Італійські хроніки», ще більше творів розпочинає, а увінчується ця відпустка романом «Пармський монастир», написаним, а вірніше надиктованим в листопаді – грудні 1838 року.

У серпні 1839 року Стендаль повертається на місце служби, де коригує «Пармський монастир», пише роман «Лам'ель», який теж не був завершений. 15 березня 1841 року він переніс перший апоплексичний удар, але переміг у цьому «поєдинку з небуттям». Наступний удар трапився через рік, під час чергової відпустки в Парижі, і він виявився смертельним. 22 березня 1842 року не стало одного з найкращих письменників Франції, який так і не був визнаний за свого життя.

Як видно з біографічного начерку, Стендаль був активним учасником романтичного руху й борцем за створення «нового мистецтва» у Франції. Самого себе він усвідомлював романтиком і подібним чином усвідомлювався іншими. Відомий критик Ш. де Сент-Бев назвав його «гусаром романтизму», маючи на оці те, що в тогочасній військовій тактиці гусари були передовими загонами війська, що зав'язували бої. Більше того, він сам і його молодший друг та однодумець Проспер Меріме вважали себе «справжніми романтиками» і відмовляли в цьому Гюго та його оточенню. Так, після повної публікації трактату Стендаля «Расін і Шекспір» Меріме заявив у листі до нього: «Сподіваюся, тепер не будуть називати романтиками Гюго, Ансло і всю їхню братію».

Очевидно, абсолютна більшість обізнаних з французькою літературою XIX століття приєднується до думки, що «справжніми романтиками» все-таки скоріше були Гюго та «його братія», а не Стендаль та Меріме. Але це аж ніяк не означає, що вони лише номінували себе романтиками, будучи насправді реалістами, як на цьому категорично наполягало радянське літературознавство. «Стендаль і Меріме називали себе «справжніми» романтиками, тому що в них не було терміна, який допоміг би їм точно визначити всю особливість, всю своєрідність їхньої позиції, їхнього реалістичного методу», – пояснював, наприклад, Я. Фрід у своїй монографії про Стендаля.

Безперечно, в естетиці й творчості Стендаля є немало аспектів і тенденцій, котрі виводять його за межі романтизму, – як він визначився і був експлікований літературознавцями. Багато було сприйнято ним з ідейної і естетичної спадщини Просвітництва, в тому числі й такого, що аж ніяк не узгоджується з парадигматикою романтизму. Як зазначалося, ще в «період самовиховання» він засвоїв філософію сенсуалістичного матеріалізму, яка й надалі залишилася філософським підґрунтям його світогляду. За цією доктриною, відчуття є основою всякого пізнання, вони пов'язують людину зі світом і визначають її поведінку. В цій філософії людина постає як фізіологічна машина, детермінована й керована відчуттями. Всім людям, вважав Стендаль, властиво уникати страждань і прагнути щастя, що перетворює життя на загальну «погоню за щастям». Однак щастя люди розуміють по-різному, і тут творець «Червоного і чорного» та «Пармського монастиря» входить у суперечність з постулатами просвітницького антропологізму: виявляється, що на кшталт «фізіологічної машини» діють індивідууми типу Вально чи Рассі, тоді як герої, близькі й симпатичні авторові, керуються іншими, одухотвореними почуттями й прагненнями. Зафіксуємо, що саме цих героїв письменник відносив до категорії «романтиків».

Просвітницький антропологізм позначився і на естетичних поглядах Стендаля. Пов'язуючи розуміння краси з суспільствами різних епох, умовами життя і системами цінностей, він доходив висновку, що люди зрештою вважають за прекрасне те, що є для них необхідне й корисне в практичному житті. Більший інтерес становлять його міркування про те, яким має бути сучасне мистецтво, що є його головним предметом і як цей предмет воно виражає. І тут Стендаль входить в поле романтизму, тих дискусій і полемік, що велися навколо нього, і пристає до багатьох принципово важливих постулатів та штенцій романтичного руху.

Тут передусім слід вказати на те, що, за визначеннями Стендаля, предметом мистецтва сучасності має бути внутрішній світ людини, її духовне й емоційне життя. Цей висновок письменника вписується в загальну стратегію романтизму, який у центр уваги поставив внутрішній світ, відкрив «внутрішню безкінечність» особистості, «суб'єктивну людину» в її глибині, складності й неоднозначності (О. Анікст). Ці ж інтенції притаманні й творчості Стендаля, а з найбільшою повнотою та інтенсивністю проявилися вони в його вершинних творіннях, в романах «Червоне та чорне» та «Пармський монастир». Другим принципово важливим аспектом естетико-художньої програми Стендаля, що вводить її в загальну парадигму романтизму, є надання переваги вираженню над зображенням, що в широкому плані означало відхід від міметичних художніх систем попередніх епох, чим теж ознаменувалася епоха романтизму.

Знайомство Стендаля з романтизмом відбувається в перший італійський період його життя і творчості (1814–1821), коли він самовизначився як письменник. Але ще в 1813 році він читає «Лекції про драматичну літературу й мистецтво» А. В. Шлегеля (1809–1811), що належать до засадничих праць з теорії романтизму. Тут його увагу особливо привернуло розмежування класицизму й романтизму як різних систем художньої творчості і розгорнута характеристика останньої. В Італії він спілкується з молодими італійськими романтиками і повідомляє друзям, що «в Мілані відбувається запекла боротьба між романтиками й класиками [...]. Я – несамопитий романтик, тобто я за Шекспіра й проти Расіна, за Байрона й проти Буало». Слід зазначити, що італійський романтизм виявився особливо близьким та співзвучним Стендалю і мав на нього значний вплив, що знаходить свій вияв не тільки в його творах на італійські теми.

У зв'язку з цим необхідно нагадати, що в різних країнах Європи романтизм набирав специфічних рис та інтенцій і в цілому характеризується яскраво вираженою національною своєрідністю. Це можна пояснити тим, що на відміну від класицизму, зорієнтованого на рівнях естетики й поезики на наднаціональну систему, виведену із античних взірців і «законів краси», романтизму притаманне звернення до національних джерел і традицій, які набувають значення провідних структу-роутворюючих чинників. В колі західноєвропейських літератур італійський романтизм вирізнявся тим, що, по-перше, він був втягнутий у національно-виз-

вольний рух і означився високою напругою почуттів і пристрастей, енергією і сильними характеристиками, а по-друге, він не втрачав зв'язку з ренесансно-класичною традицією, яку багато хто з італійських романтиків розумів як іманентну традицію національної культури. І те, і друге було близьке Стендалю й високо ним цінувалося, особливо перше з названих особливостей італійського романтизму.

Повернувшись з Франції 1821 року, Стендаль активно включається в літературну боротьбу, яка там розгоралася. В 1823 і 1825 роках він видає двома брошурами літературний маніфест «Расін і Шекспір», в якому піддає безапеляційній критиці класицизм і виступає палким поборником романтизму. Проте в поняття романтизму він вкладає зміст, який в істотних моментах має розбіжність із загальноприйнятим у французьких романтиків. Він називає його, як це прийнято в італійців і англійців, романтицизмом, щоб відмежувати його від консервативних містичних течій. Для нього романтизм – це передусім мистецтво сучасності, що виражає її зміст і дух, тоді як класицизм – це мистецтво минулого, «маркізів XVII століття у розшитих камзолах». «Романтизм, – пише він, – це мистецтво давати народам такі літературні твори, які при сучасному стані їхніх звичаїв та вірувань можуть принести їм найбільшу насолоду.

Класицизм, навпаки, пропонує їм літературу, яка приносила найбільшу насолоду їхнім прадідам».

Щоб бути романтиком, провадить далі Стендаль, треба бути сміливим, власне, треба бути новатором, відкривати нові шляхи в мистецтві, вміти ризикувати, знаходити нові засоби й форми вислову – на відміну від обережного класициста, котрий кроку не ступить без оглядки на непорушні правила і цитування авторитетів. Категорично заперечуються ним незмінні для всіх часів і народів ідеали й взірці мистецтва, його позачасові канони, що теж у природі класицизму. «Існує стільки ідеалів прекрасного, скільки різних форм носа і різних характерів», – заявляє Стендаль. Прапором і зразком «нового мистецтва», тобто романтизму, Стендаль проголошує Шекспіра, в чому він не має розбіжності з загальною думкою романтиків. Але аргументація цього вибору має в нього свої акценти: на перший план виходить «правдивість», з якою Шекспір змальовує звичаї свого часу й пристрасті людського серця. «Все-таки він найправдивіший митець, якого я тільки знаю», – резюмував Стендаль у листі до сестри Поліни. Уособленням «старого мистецтва» і відповідно об'єктом критики виступає в нього Расін, який мав тоді репутацію взірцевого митця класицизму. Втім тут передусім дається взнаки дія загального дискурсу романтизму, а не воля автора, який любив Расіна, хоч і заперечував його у своєму маніфесті.

Разом з тим Стендаль визнавав існування «залізних законів» реальності й необхідність їх пізнання митцем. Він проголошував: «Необхідно, щоб уява засвоїла залізні закони реального світу» і коригувалася ними; це виводило його за межі романтизму, в тих його іманентних засадах і формах, що склалися в 10 – 20-х роках XIX століття. Як відомо, уява для романтиків була не лише вимислом, фантазією, а й чимось незрівнянно більшим: і засобом пізнання світу, і художньою реалізацією цього пізнання. Вважалося, що вона володіє здатністю проникати в речі та явища, їхні сутності й виражати все це в поетичних образах і картинах. Словом, для романтиків уява була головною креаційною силою творчості і, скажімо, Шеллі проголошував, що вона в загальному сенсі може бути визначена як «вираження уяви», а Кітс твердив: «Уяву можна порівняти зі сном Адама: прокинувшись, він пересвідчився, що все в ньому правда».

Стендаль не задовольнявся уявою в усіх її креаційних та епістемологічних можливостях і вважав, що вона має спиратися на пізнання «залізних законів реальності», на спостереження й аналіз, виявляв він інтерес і до «наукових методів», зокрема у фізіології і психології. А це вже ті атрибутивні риси, ті шляхи, якими характеризується реалізм, що розвивався в першій половині XIX століття. На відміну від романтиків, реалісти, аж ніяк не заперечуючи роль і значення уяви у творчому процесі, як основний обрали шлях спостережень, вивчень та аналізів життєвої емпірії, і їхні твори дедалі більшою мірою виростають із цих спостережень і аналізів.

Так ким же був Стендаль – романтиком чи реалістом? Очевидно, єдиною достовірною відповіддю може бути: і тим, і тим, і романтиком, і реалістом, ці два первні поєднуються в його творчості, виливаючись в неповторний індивідуальний стиль, якому неможливо відмовити в цілісності й органічності. А саме індивідуальні стилі, а не «загальні стилі», тобто стилі напрямків, течій, шкіл тощо, слід брати за основну атрибутивну категорію літературного процесу.

Щодо напрямків і течій літератури, то вони не є чимось завершеним і чітко окресленим, таким, що має визначену, «матеріалізовану» структуру. Насправді це скоріше маркери наявності певних повторюваних елементів і тенденцій у творах певного кола митців тієї чи іншої епохи, абстракції, якими означається ця дискретна присутність. Індивідуальні стилі митців не вкладаються в умоглядно розроблені моделі «-ізмів», як правило, в індивідуальних стилях маємо поєднання елементів стилів різних течій, що, однак, не перетворює їх на щось еклектичне, не руйнує їхню художню єдність. Особливо це стає характерним для художньої творчості XIX–XX століть, коли вона остаточно звільняється від регламентації та нормативності, від канонізації жанрових і стильових структур.

Перший художній твір Стендаля, роман «Арманс», був написаний 1826 року, а вийшов 1827-го. В час загального захоплення історичним романом, яке у Франції припадає на 20-ті роки XIX століття, це був роман про сучасність. Більше того – про сьогодення, що підкреслювалося підзаголовком: «Сцени із життя одного паризького салону 1827 року». Виходило, що час дії твору й час його появи цілком збігалися і твір відбивав біжучий момент життя. Зазначу, що подібна синхронізація притаманна більшості романів Стендаля, те ж знаходимо в «Червоному та чорному», і в «Люсьєні Левені», винятком щодо цього є «Пармський монастир».

Втім слід зауважити, що наведений підзаголовок формулює лише одну з двох основних тем роману, яку можна визначити як соціально-побутову, друга, психологічна, ним не охоплюється. В першій темі представлено столичне аристократичне середовище, яке подається в різко критичному висвітленні. Ці родовиті аристократи, вигнані революцією, повернулися в обозі інтервентів, їм були виплачені урядом Бурбонів величезні суми («еміграційний мільярд»), і вони знову вважають себе хазяями країни й елітою суспільства. Але ці їхні претензії, показує Стендаль, нічим не виправдані, за зовнішнім лиском та бездоганними манерами ховається розумова й духовна убогість, порожнє існування нероб, дріб'язковість інтересів і корисливий егоїзм, той же, що й у зневажуваних ними багатих буржуа, – словом, ті якості та риси, що їх відомий французький літературознавець А. Тібодє означив як «кінець породи».

До родовитої аристократії належить і головний герой роману Октав де Малівер, але від оточення він відрізняється тим, що усвідомлює невинуватість багатства та привілеїв свого класу і морально страждає від цього. Більше того, він розуміє механізм руху сучасного суспільства і те, що аристократія приречена й неминуче поступиться місцем промисловій буржуазії. «З того часу, – розмірковує він, – як світом стала правити парова машина, титули перетворилися на безглуздість, але що робити? Ця безглуздість звалилася на мене у той час, коли я побачив світ. Якщо я спробую її скинути, вона мене розчавить».

Октав закохується в Арманс, свою кузину, котра, як і він сам, є винятком в середовищі, що їх оточує. Так входить в роман друга тема, психологічна, історія любові двох молодих людей, але любові неможливої. І неможливої не тому, що перед закоханими постають непоборні соціальні чи сімейні перепони, а з причин фізіологічних: автор досить прозоро натякає на імпотенцію Октава. Це був любовно-психологічний роман нового типу, що будується на фізіологічній колізії любовної драми, що, як і глибокі соціологічні аналізи, не було сприйнято читачами і критиками. Не був ними сприйнятий і стиль письма автора, сухуватий і точний, підкреслено аналітичний, що суперечив тогочасним літературним смакам, вихованим емоційною і барвистою романтичною прозою. Після виходу твору Стендаль записав на полях авторського примірника: «Ця книга приводить у відчай. Повний провал».

Наступним твором Стендаля був роман «Червоне і чорне», який справедливо вважається одним з його шедеврів. Це теж роман про сучасність, про французьке суспільство періоду Реставрації, але взате воно в набагато ширшому діапазоні: тут перед нами не лише «життя одного паризького салону», а провінції і столиці, різних класів та прошарків – провінційної і столичної аристократії, буржуазії, духовенства, навіть якоюсь мірою соціальних низів, бо головним героєм твору є син селянина-тесляра Жюльєн Сорель. Роман має підзаголовок «Хроніка XIX століття», який, проте, не означає дистанціювання від зображуваного в його нарації. «Під XIX століттям, – пояснює Б. Реїзов, – слід розуміти період Реставрації, а «хроніка» просто означає тут намір давати історично правдиву розповідь без прагнення до більш точного датування дії». Роман писався в останні місяці існування режиму Реставрації, в передчутті його близького краху, і був своєрідним підсумком цього періоду і вироком йому.

Роман сповнений соціальної динаміки, що укладається в основний вектор руху історії. Виводячи персонажів із аристократії і буржуазії, Стендаль відображає їхнє протистояння на суспільній арені, витіснення аристократії, що спирається на родовитість та підтримку уряду, буржуазією, для якої головною орудою є гроші. З особливою наочністю це проявляється в провінції. В маленькому Вер'єрі теж киплять політичні пристрасті, за посаду мера відбувається запекла боротьба між дворянином де Реналом і буржуа-вискочкою Вально. В кінці роману автор повідомляє про обрання Вально і оцінює це як перемогу активного шахрая над пасивним честолобцем. Аж ніяк не симпатизуючи аристократії (все-таки він належав до партії лібералів), Стендаль суцільно чорними фарбами змальовує буржуа: відсутність виховання і культури, будь-яких моральних гальм, здатність до будь-якої ницості та підлості заради вигоди, вульгарність почуттів і смаків.

В другій частині твору дія переноситься в Париж, в середовище столичної аристократії, яка подається в тому ж освітленні, що і в романі «Арманс». Молоді аристократи чудово вишколені, але безликі, нездатні самостійно мислити і діяти, чи не найбільше вони занепокоєні тим, щоб в усьому дотримуватися норм і приписів, прийнятих у вищому світі. Старше покоління пережило революцію й еміграцію, але так нічого й не зрозуміло й нічому не навчилося. Замість того, щоб думати про збереження здобутого завдяки Реставрації, ці люди затівають провокаційну змову, спрямовану на те, щоб покінчити з «лібералами» і повністю поновити «старий порядок».

Це той аспект твору, в якому він постає як соціально-політичний роман, що містить глибокий і точний аналіз режиму Реставрації, ненависного авторові. Але в структурі «Червоного і чорного» цей аспект, зрештою, виглядає розгорнутим і активним фоном, на якому розігрується основне дійство, драматична доля головного героя Жюльєна Сореля, який вступає у поєдинок з суспільством Реставрації. В цьому аспекті «Червоне і чорне» розгортається як соціально-психологічний роман, для якого характерні глибина і точність психологічного аналізу.

Чи не з перших років існування режиму Реставрації він викликав у французької громадськості відчуття нетривкості, тимчасовості, яке поєднувалося з думкою про неминучість нової революції і повторення дев'яносто третього року. Особливо посилилися ці умонастрої в останні роки Реставрації. Притаманні вони були й Стендалю, який до того ще полюбляв займатися соціально-політичними аналізами й прогностикою. В даному разі його особливо цікавило питання: де, в якому соціальному прошарку накопичується революційна енергія, виростають нові Дантони й Робесп'єри. І він приходив до висновку, що таким прошарком є молодь, яка вийшла із соціальних низів, освічена й енергійна, честолобна й ображена в своїй індивідуальній і становій самосвідомості, якій реставрована дворянська монархія Бурбонів перекрила всі шляхи в житті.

До цієї молоді належить головний герой роману, селянський син «з вражаюче своєрідним лицем». Виходець із найнижчого прошарку суспільства, Жюльєн одержимий прагненням зайняти в ньому місце, відповідне його здібностям, волі та енергії. Але для досягнення цієї мети в

його розпорядженні немає жодних засобів і можливостей, крім пристосування до ненависного середовища й лицемірства, «мистецтвом» якого він змушує себе оволодівати. Постійно відчуваючи себе в оточенні ворогів, він змушений пильно себе контролювати, обдумуючи кожний крок і кожне слово.

Але вся справа в тому, що ця «тактика» йому чужа й огидна, від природи він зовсім не кар'єрист і не лицемір, тож йому доводиться постійно чинити над собою насилля заради поставленої мети. Це вносить в долю Жюльєна глибокий внутрішній драматизм, який дедалі поглиблюється і під кінець роману набирає трагічного звучання. Мета, до якої він прагнув, виявляється йому непотрібною, породженою його багатою уявою, загостреним відчуттям пригнобленості й нерозумінням дійсної природи суспільства, в якому він хотів зайняти гідне місце. Згодом Стендаль напише: «Десять років тому автор, бажаючи намалювати чутливого і чесного молодика, здійснив намір, створивши Жюльєна Сореля, молодика не лише честолюбного, але й з головою, переповненою уявою та ілюзією».

Фундаментальна риса Жюльєна, що відрізняє його від оточення, полягає в тому, що він вступає в боротьбу з суспільством не заради самої кар'єри і самого збагачення. В сутності він не кар'єрист і, зазначу до речі, «Червоне і чорне» не є «романом кар'єри», як його нерідко витлумачують за аналогією з бальзаківськими романами. Все-таки стимули героя і його поведінки інші. Вони у свідомості своєї пригнобленості як плебея, одержимості ствердженням особистості, прагненням довести *de facto*, що він ні в чому не поступається титулованим аристократам і розбагатілим буржуа, а як особистість переважає їх. Стендаль не випадково назвав мотиви й вчинки Жюльєна «безумством» і пишався тим, що, при всій їхній незвичайності, вони такими не здаються. Тут слід зауважити, що, називаючи Жюльєна «безумцем», він ставав на точку зору розважливих обивателів, тоді як у його очах це була позитивна якість героя, однорідна з романтизмом, в тому розумінні, яке було притаманне письменникові.

Багатьма гранями свого характеру й своєї долі Жюльєн Сорель вписується в систему романтичних героїв Стендаля, таких як Фабріціо дель Донго, Лам'ель та інші. Ця гомогентність з особливою виразністю проявляється у фіналі короткого життя Жюльєна. Після фатального пострілу в мадам де Реналь у стані афекту він опиняється у в'язниці й має постати перед судом. І тут, за ґратами, відбувається його прозріння, котре водночас можна кваліфікувати як його повернення до самого себе, своєї людської сутності. Відбувається не тільки звільнення від ілюзій, а й радикальна переоцінка всіх життєвих цінностей, усвідомлення непотрібності всього того, до чого він так одержимо поривався. До цього *modus vivendi* він вже не може повернутися, але й іншого варіанту життя для нього немає. Своєю промовою перед судом присяжних він цілком свідомо виносить сам собі смертний вирок.

Наступний свій роман «Люсьєн Левен» Стендаль писав уже після Липневої революції, в 1834–1835 роках. Цей роман суттєво відрізняється від двох попередніх як на рівні ідейно-тематичному, так і на рівні художньому за своєю структурою і поетикою. Після Липневої революції у Франції ще раз усе круто змінилося, дворянство було відсунуто в тінь, до влади прийшли ділки, активні й цинічні, для яких темні афери й брудні політичні інтриги були рідною стихією. «Тепер все є товаром: патенти, клятви, стиль», – скаржився популярний поет-пісняр Беранже, який зіграв неабияку роль у підготовці названої революції. Беззастережне панування меркантильних інтересів, суцільна корумпованість чиновників, голодні робітники й окремі благородні ентузіасти, що теж ведуть злиденне існування, – таким постало перед письменником суспільство після «славних липневих днів». У романі «Люсьєн Левен» він поставив перед собою завдання змалювати його з можливою достовірністю, в стилі, що найбільшою мірою, серед його романів, вписується в контекст реалістичної літератури XIX століття.

Інший у цьому романі й головний герой – не честолюбний молодий простолюдин, а син банкіра, одного з фінансових олігархів, для образу якого послужив прототипом на свій лад відомий банкір Лаффіт. Люсьєн чесна і благородна людина, світ, що його оточує, викликає в

нього відразу, але він вірить, що й серед загальної ницості можна служити людям і сприяти змінам на краще. За допомогою батька він спершу отримує офіцерський чин, мріючи про військову славу, але йому доводиться придушувати бунт голодних робітників, після чого він йде у відставку. З тим, щоб вилікувати сина від «ідеалізму», банкір Левен влаштовує його в міністерство, попереджаючи, що йому доведеться виявити крутість здібності, щоб утриматися на цій посаді. Та надовго Люсьєна не вистачило, і після виконання «делікатного доручення» під час виборів, коли йому довелося «валити» чесну людину й «протягувати» негідника, він сам від неї відмовляється.

Роман «Люсьєн Левен» написано в іншій манері, можна навіть сказати, манері не суто стендалівській. Тут велике місце посідають описи побуту й звичаїв епохи, значна увага приділяється другорядним і фоновим персонажам, дія втрачає стрімку динамічність, а головний герой – політ уяви й пристрасність почуттів, напругу внутрішнього життя, яке не є в цьому романі сюжетно-тематичною домінантою. Не позбавлена сенсу думка, що нарація цього роману наближається до нарації бальза-ківської прози і багато що переймає від неї.

Гадаємо, що зазначеними моментами пояснюється повільність роботи Стендаля над цим романом, численні виправлення, скорочення і доповнення в чорнових варіантах, переробки й викреслення цілих розділів. Роман лишився незавершеним, із запланованих трьох частин були написані перша й друга. Очевидно, письменник не знав, куди далі вести героя в пошуках ніші, яку можна було б знайти для нього в сучасному світі.

Зате другий із своїх шедеврів, роман «Пармський монастир», Стендаль створив за дивовижно короткий час, почасти надиктувавши, почасти написавши його за п'ятдесят два дні. Це роман, який визрівав у нього давно, яким він був захоплений і який, зрештою, спонтанно вилився з його душі. «Я імпровізував, диктуючи; я ніколи не знав, диктуючи розділ, що буде в наступному розділі», – занотовував він на полях рукопису. А в листі до Бальзака він зізнався, що цілі надиктовані розділи пішли до друку без правок та шліфувань. Слід думати, такий «метод» роботи над романом був можливий тому, що в ньому Стендаль відтворював світ, який давно дифузно існував скоріше в його душі, аніж в реальності, причому в статусі, близькому до світу ідеального, і, створюючи роман, письменник водночас виражав себе, а точніше, ту свою глибинну поетичну субстанцію, яку називають іноді «Бейлем-романтиком». Стендаль також зазначав, що роман створювався ним у стані самозаглиблення, коли його ніщо не відволікало, і він, не забуваючи й про аналіз політичного життя й боротьби в Пармському князівстві («постріл серед концерту»), марив про світ і людей, сильних і цільних, котрі, підносячись над жалюгідним вовтуженням придворних і міщан, живуть палкими пристрасностями й прекрасними почуттями. Це був романтичний ідеал Стендаля на «ренесансний» кшталт.

Цікава творча історія цього роману, яка багато що в ньому висвітлює. В 30-х роках, навідуючись у Рим, Стендаль збирав італійські рукописні хроніки XVI–XVIII століть і переробляв їх у повісті та новели. Початок цьому жанровому різновиду його творчості був покладений повістю «Ваніна Ваніні» (1829), яка, щоправда, написана на сучасний сюжет і відображає героїку карбонарійського руху. В 30-ті роки з'явилися повісті й новели, які вже справді є переробками старовинних хронік – «Вітторія Аккорамбоні», «Родина Ченчі», «Герцогиня ді Палліано», «Абатиса із Кастро» та інші. До рукописних хронік, які обробляв Стендаль, потрапила і невелика, на кілька сторінок, хроніка «Походження злету родини Фарнезе», де його увагу привернула розповідь про пригоди бурхливої молодості Алесандро Фарнезе, майбутнього папи Павла III (1534–1549), зокрема про його втечу із фортеці Святого Ангела, що вважалася в'язницею, із якої неможливо втекти. Спершу Стендаль мав намір переробити цю хроніку в повість, потім у нього виникає задум роману на сюжет про Алесандро Фарнезе. Але роботу довелося припинити на два місяці, після чого задум знову змінився: дія була перенесена в XIX століття, Алесандро Фарнезе перетворився на Фабріціо дель Донго, з'явилося також Пармське князів-

ство і фортеця, перенесена письменником в Парму із сусідньої Модени. Одне слово, з'явився «Пармський монастир», який, проте, зберіг деякі сюжетні мотиви повісті з часів Ренесансу: кохання героя, його ув'язнення і сенсаційна втеча з фортеці.

Втім все це в романі «Пармський монастир» набагато глибше й складніше. Перенесення його дії в XIX століття аж ніяк не було механічною акцією, багато в ньому залишилося від епохи Ренесансу: в сюжеті і характері героїв, в їхньому духовному складі і їхній пасіонарності, в колориті багатьох сцен, де вони діють, нарешті, в їхніх портретних характеристиках. За свідченням автора й прямими посиланнями та алюзіями в тексті, портрети головних героїв якщо не «списувалися», то навіювалися творами великих живописців італійського Відродження: Джіна Сансаверіна нагадує полотно Леонардо да Вінчі, Клелія – Гвідо Рені, а Фабріціо – Корреджо, одного з улюблених митців Стендаля.

Дія твору розгортається на початку XIX століття, в композиції він зберігає ознаки хроніки, але це не означає, що він належить до історичного роману вальтерскоттівського типу, який у той час домінував у Європі. «Пармський монастир» не замикається в рамках певної історичної епохи і не є її художнім «дослідженням», що має служити ключем до сучасності. У відомому «Листі до Бейля» Бальзак дорікав його авторові, що його малюнку бракує визначеності, локальної і темпоральної точності. Але річ у тому, що Стендаль до неї і не прагнув, в його «Пармському монастирі» маємо накладання одного часу на інший, а вірніше змішування часів, коли їх контури розпливаються і в сучасності проступає минуле, сказати б, ренесансна субстанція, а сучасне починає вбиратися в ренесансні шати. В певних своїх діях і особливо їх перечуваннях Фабріціо і Джіна Сансаверіна нагадують героїв Аріосто і Тассо, у Клелії проступає ментальність італійки часів Ренесансу й бароко, а у Ферранте Палла виявляється прототип, антиклерикальний памфлетист Феррано Паллавічіно, вбитий у 1644 році. Та й у зображенні політичного життя Пармського князівства часів Меттерніха сучасність відзвучує минулим, князь Ранунціо Ернесто, його міністри й придворні не відрізняються суттєво від дрібних італійських деспотів XVI–XVII століть та їх оточення. За спостереженням французького вченого М. Крузе, ліберал Стендаль несподівано показує Італію менш сучасною і менш цивілізованою, ніж вона була насправді в першій третині XIX століття, відтворення країни великою мірою обертається в нього актуалізацією її минулого, її первнів і передусім специфічного й водночас незмінного «італійського характеру».

У результаті виникає нечіткий, двоїстий образ Італії, в якому поєднується сучасне і минуле. Ми в Італії часів Священного союзу, але тут люблять і ревнують, снують інтриги і вбивають, нарешті – правлять так само, як і в часи Челліні та Банделло. Тут здійснюється «жіноча вендета», тобто помста Джіни князю Ранунціо, дуже схожа на ті, про які читаємо в давніх хроніках та новелах. Словом, у «Пармському монастирі» знаходить втілення стендалівський міф Італії, в якому не тільки та Італія, яку він спостерігав, а й Італія спогадів та інтуїції, та, яку він вигадував і вимарював протягом життя, починаючи з дитячих літ, коли він слухав захоплюючі розповіді матері, в якій, за його словами, «текла італійська кров».

У «Пармському монастирі» Стендаль повертається до однолінійного сюжету, цілісного й динамічного, в основі якого життя і пригоди головного героя Фабріція дель Донго, його «погоня за щастям», так не схожа на ті погоні, що стали нормою для «меркантильного» XIX століття, особливо за Альпами. Але розпочинається роман розгорнутою картиною піднесення й ентузіазму, що були викликані вступом французьких республіканських військ в Італію у 1796 році. Ця фреска безпосередньо не пов'язана з головним героєм та його сюжетом, але вона багато що в них зав'язує і прояснює. Безперечно, Фабріціо був далекий від політики, більше того, він стає цілковито аполітичною людиною, але ж буремні історичні епохи формують не тільки громадсько-політичних діячів та революціонерів – вони породжують також романтично-ентузіастичні натури, якою є герой роману. Атмосфера епохи, а також вплив тітоньки Джіни, дружини республіканського генерала П'етранері, визначають виховання Фаб-

ріцію, який стає палким прихильником Наполеона, ототожнивши його з республікою. І коли навесні 1815 року до нього доходять звістки, що його кумир втік з острова Ельби і розпочав похід на Париж, шістнадцятилітній Фабріціо пробирається у Францію і бере участь у битві при Ватерлоо.

Але в цих розділах тональність оповіді міняється, на перший план виходить тема зіткнення юного героя з грубою реальністю і новаторське змалювання війни. Прочитавши розділи про битву при Ватерлоо в одній з паризьких газет, Бальзак написав у листі авторові, що він в абсолютному захопленні «цим чудовим та правдивим описом» і «впав у гріх заздрості». Згодом Лев Толстой скаже, що ці розділи мали для нього особливе значення у створенні «Війни і миру»: «Я більше, ніж будь-кому, багато зобов'язаний Стендалю. Він навчив мене розуміти війну. Перечитайте в «Chartreuse de Parme» розповідь про битву при Ватерлоо. Хто до нього описав війну такою, якою вона є насправді? Пам'ятаєте Фабріціо, який переїжджає коло битви і «нічого» не розуміє...»

Справді, це був радикальний переворот у літературній баталістиці: війна тут зображена не з високої і узагальнюючої, «генеральської» точки зору, в якій проглядає стратегія, а такою, як її сприймає рядовий учасник – хаотичне нагромадження епізодів, в яких він не знаходить ніякого сенсу, не може пов'язати кінці з кінцями. Для такого нового змалювання війни знадобився специфічний досвід Стендаля, учасника багатьох наполеонівських війн. Щодо Фабріціо, то після Ватерлоо «про те, що відбулося, він думав так багато, що став ніби іншою людиною. Дитиною він лишився в тому, що йому дуже хотілося знати: чи те, що він бачив, було справді битвою і саме битвою при Ватерлоо».

Однак ні прикрощі у Франції, де його прийняли за австрійського шпигуна й кинули у в'язницю, ні битва при Ватерлоо не вплинули суттєво на його характер і не розвіяли його романтичний ентузіазм. Найсерйозніші випробування чекали його на батьківщині. І річ не лише в тім, що йому тривалий час довелося переховуватися від поліції та її добровільних помічників, включаючи й батька, Маркіза дель Донго. Найтяжчою виявилася для нього та мертвотна атмосфера Реставрації, в її італійському варіанті, яка облягла його на батьківщині. Він не стає в політичну опозицію до режиму і не прилучається до карбонаріїв, у нього, пише Стендаль, «не було ніякого бажання приєднатися до змовників. Він любив Наполеона і, належачи до знаті, вважав себе вправі бути щасливішим за інших, а буржуа здавалися йому смішними».

Але в умовах режиму Реставрації, який в роздрібленій Італії перетворювався на дрібну деспотію, немає місця й таким людям, як Фабріціо, – людям з вільною душею і багатою уявою, з палкими почуттями і таким же прагненням свого щастя. Спостережливий граф Моска думає, дивлячись на Фабріціо: «Справді, його лице поєднує велику доброту і якусь наївну й чуттєву життєрадісність. Воно ніби промовляє: «Любов і те щастя, яким вона обдаровує, – найсерйозніша річ у світі». Поза його волею й бажанням Фабріціо був утягнений, як знаряддя, в придворні політичні інтриги й жорстку боротьбу за владу, яка забезпечувалася впливом на князя. Та й сам князь, щоб зламати горду й незалежну герцогиню Джіну, дає наказ кинути Фабріціо у в'язницю, де над ним невідступно нависає загроза вбивства.

Докладно розповідаючи про ці інтриги, Стендаль розгортає широку картину політичного життя Пармського князівства, де закони підміняються сваволею і примхами дрібного деспота, котрий при цьому панічно боїться карбонаріїв. У князівстві є дві партії, консервативна й ліберальна, варті одна одної. Вирізняється в цьому середовищі граф Моска, розумна й порядна людина, який обіймає посаду першого міністра не лише з утилітарних мотивів, а й з тим, щоб утримувати князя від крайнощів, на які його підштовхують Рассі та йому подібні. Загалом політико-викривальний аспект виходить на перший план у серединних розділах «Пармського монастиря», вносячи в нього риси політичного роману. Тут слід зауважити, що цей його аспект

особливо цінувався в радянському літературознавстві як за критично-викривальний пафос, так і за переважно реалістичний характер письма.

У заключній своїй частині роман знову входить в основне його річище після затишного «пострілу серед концерту». Фабріцію кидають у в'язницю і замикають у камері, вигадливо облаштованій її комендантом, генералом Конті і поетично названим ним «Сліпою покорою». Відчайдушну боротьбу за нього ведуть Джіна Сансаверіна й граф Моска, і в її перипетіях знаходить продовження друга тематична лінія роману. Сам же Фабріцію, зустрівши при вході Клелію, дочку коменданта, входить у фортецю, ніби в казковий замок. Силою почуття, що спалахнуло відразу (подібне відбулося з Ромео, коли він зустрів Джульетту; загалом у цій частині твір набуває виразно ренесансного колориту), ув'язнення перетворюється для нього «в чудове життя, в єдину можливість щастя» – бути поряд з Клелією й щоденно бачити, хоч і крізь ґрати, як вона поливає квіти та годують птахів, і від цього щастя він не бажає відмовитися навіть заради збереження життя. Парадоксальним чином у в'язниці він знаходить те, що було для нього найціннішим – любов і щастя, що нею даруються, і він зневажає тим, що його оточує і загрожує йому смертю. «Небо відкривалося мені серед цих огидних тварюк», – думає Фабріцію, зустрівши Клелію.

З рідкісною тонкістю психологічного аналізу розкриває Стендаль цю метаморфозу, що відбувається з Фабріцію, і вона не виглядає чимось незвичайним, бо цілком відповідає натурі героя і логіці образу. Разом з тим тут присутня й міфологізація Італії та «італійського характеру», про яку йшлося вище, це також істотний складник створюваного в романі «міфу Італії».

Після сенсаційної втечі Фабріцію із фортеці й смерті Ранунціо Ернесто IV, вигадливо влаштованої «народним трибуном» Ферранте Палла, наш герой був «реабілітований» наступником князя і отримав високий сан пармського архієпископа. Але Клелія була ним втрачена, її змусили вийти заміж за маркіза Крешенці, і єдиним сенсом життя для Фабріцію стає повернення втраченого щастя. Але на заваді стала обітниця, яку Клелія в критичну хвилину дала Мадонні – ніколи більше не бачити коханого. Вихід був нею знайдений, як зауважує Стендаль, цілком італійський – її побачення з Фабріцію відбувалося лише в темряві. Та приходить кінець і цьому потаємному щастю в темряві: Клелія помирає, а «глибока любов і глибока віра утримали Фабріцію від самогубства; він сподівався зустрітись з Клелією в кращому світі, але усвідомлював, що заради цього немало треба спокутувати». Він постригається в ченці в пармській чартозі – домініканському монастирі з особливо суворим уставом (тут ченці давали обітницю мовчання), де помирає через рік.

Цей монастир був винесений автором у заголовок роману (в оригіналі він так і називається – «La chartreuse de Parme»), де набрав узагальнюючого символічного змісту. Це саме той образ-символ, який полюбили романтики, – широкий, багатозначний і непрояснений у своїй глибині, здатний ввібрати різномірний зміст – і загальний характер епохи, забарвленої в чорні тони, і долю головного героя та її в сутності трагічний фінал, і темне тло загальної картини, що пробивається крізь італійську барвистість та життєлюбство. Все це присутнє в даному образі-символі як імпліцитна змістова глибина.

Роман «Пармський монастир» поділив загальну долю творчості Стендаля у сучасників, тобто він теж не мав у них успіху. Але його запримітив і дав захопливу оцінку Бальзак у відомому «Листі до Бейля». Та на час створення цього роману Стендаль вже втратив надію на широке визнання і вирішив, за його висловом, «працювати для ХХ століття». Він пророкував собі, що читати його почнуть під кінець ХІХ століття, а відомим письменником він стане в 1935 році. Цікаво, що це пророцтво збулося з рідкісною точністю: справді, його «відкрили» в останній третині ХІХ століття, а всесвітньо відомим письменником, класиком французької і світової літератури він став уже в ХХ столітті. Настає час його глибокого й інтенсивного впливу на літературу. Як засвідчує Н. Саррот, «його стиль, сухуватий, ясний, абсолютно природний, ніби імпровізує, вільний від будь-якої красивості й манірності, оголений до крайності,

прозорий до невловимості, що неухильно веде до самої суті твору, став у той час (в середині ХХ століття – Д. Н.) еталоном сучасного письма».

Чи не найпопулярнішим його твором, однаковою мірою як у «елітарного», так і «звичайного» читача, став роман «Пармський монастир», який, за словами Марселя Пруста, «зачаровує своєю красою».

Дмитро НАЛИВАЙКО

Вступне слово автора¹

Цю повість було написано взимку 1830 року,² за триста льє³ від Парижа, отож у ній немає жодного натяку на події 1839 року.

За багато років до її написання, ще за тих часів, коли наша армія колесила по всій Європі, волею випадку потрапив я на постій до одного каноніка.⁴ Було це в Падуї, чарівному італійському місті. Квартирування моє затяглося, і ми з господарем заприятельнулись.

Проїжджаючи Падую наприкінці 1830 року, я поквапився в дім доброго каноніка. Я знав, що його вже немає серед живих, проте мені хотілося знову побачити вітальню, де ми провели стільки приємних вечорів, за якими я відтоді не раз жалкував. Тепер там жив каноніків небіж із дружиною; вони привітали мене як давнього друга. Надійшло ще кілька гостей, і розсталися ми досить пізно. Господар звелів принести з кав 'ярні Педроті прекрасного замбаіоне.⁵ А засиділись ми перш за все через те, що слухали історію герцогині Сансеверіна, про яку згадав хтось із присутніх, а господар з пошани до мене взявся розповісти її всю повністю.

– В тій країні, куди я їду, – сказав я своїм друзям, – не ждуть мене такі приємні вечори, як цей, і, щоб скоротати довгі вечірні години, я за цією історією напишу повість.

– В такому разі, – сказав небіж каноніка, – я вам дам дядечкові записки, де в розділі, присвяченому Пармі,⁶ він згадує про деякі інтриги тутешнього двору, що плелися за часів, коли там неподільно владарювала герцогиня. Проте будьте обачні! Ця історія аж ніяк не повчальна, і тепер, коли у вас у Франції так ревно дбають про євангельську непорочність,⁷ вона може створити вам славу справжнього вбивці.

*Я друкую цю повість за рукописом 1830 року, не вносячи до неї ніяких змін, і з цього може постати дві прикраси: перша для читача, – італійці, що виступають як дійові особи, можуть становити для нього менший інтерес, бо серця жителів цієї країни надто відмінні від сердець французів; італійці – люди щирі, добродушні, не боязливі, у них що на серці, те й на язичку, марнолюбству вони піддаються рідко, але тоді воно переходить у пристрасть, що називається *ripuntiglio*.⁸ Нарешті, вони не сміються з убогства.*

Друга прикраса стосується автора.

¹ Сюжетну схему роману «Пармський монастир» запозичено з неаполітанської хроніки XVI ст. про пригоди Олександра Фарнезе, з 1534 р. папи римського Павла III (про нього згадується в розд. 6-му та 13-му першої частини роману). З цією хронікою Стендаль ознайомився 1834 р. Згодом на її основі було написано нарис, згадуючи який, у серпні 1838 р. Стендаль у своєму щоденнику занотував: «Зробити з цього роман». А в вересні того ж таки року створив епізоди битви при Ватерлоо (част. 1, розд. 3-й). Роман було закінчено 26 грудня 1838 р. і опубліковано в скороченому вигляді в квітні 1839 р. З серпня того ж року й до самої смерті Стендаль редагує й доробляє роман, остаточну редакцію якого було опубліковано 1846 р.

² 1830 р. – навмисна неточність, певно з огляду на цензуру.

³ Льє – французька міра довжини, прибл. 4 км.

⁴ Канонік – титул католицьких священиків, відповідає посаді церковного старости.

⁵ Гоголь-моголь (італ.)

⁶ Парма – місто, засноване етрусками на річці Пармі, притоці річки По, центр провінції Парма.

⁷ Тобто про зовнішнє дотримання релігійних традицій, що стало особливо характерним для Франції кінця 1830-х років.

⁸ Питання честі (італ.)

Признаюсь, я насмілюся зберегти за своїми героями уся різкість їхніх характерів, але голосно заявляю, що найрішучіше засуджую багато їхніх вчинків. Навіщо приписувати їм високу моральність і обхідливість, властиву французам, які над усе люблять гроші й ні за що не вчинять гріха з ненависті чи любові? Італійці в моїй оповіді становлять чи не цілковиту протилежність французам. Зрештою, мені здається, що досить проїхати якихось двісті льє з півдня на північ, як ми станемо свідками нового краєвиду і нового роману. Люб'язна небога каноніка добре знала і навіть щиро любила герцогиню Сансеверіна і просить мене, щоб я нічого не міняв хай і в гідних осуду герцогининих пригодах.
23 січня 1830 року.

Частина перша

Gia mi fur dolci mviti a empir le carte i luoghi ameni.
*Anosto, Sat IV*⁹

⁹ Давно вже цей любий край лагідно закликав мене написати про нього (*итал.*) – Аріосто, IV сатира.Епіграф узято з IV сатири великого італійського поета епохи Відродження Лодовіко Аріосто (1474–1533).

Розділ перший Мілан 1796 року

15 травня 1796 року генерал Бонапарт вступив до Мілана на чолі молоді армії, яка перейшла місту Лоді,¹⁰ показавши світові, що у Цезаря¹¹ й Александра по багатьох сторіччях з'явився спадкоємець. Чудеса відваги й геніальності, свідком яких стала Італія, за кілька місяців розбудили зі сну її народ; ще за тиждень до вступу французів міланці вбачали в них лише зграю розбишак, що звикла втікати од військ його імператорської й королівської величності,¹² – принаймні так твердила тричі на тиждень місцева, з долоню завбільшки, газетка, що її друкували на поганенькому папері.

В середні віки республіканці Ломбардії виявили були таку саму хоробрість, як і французи, і за те німецькі імператори геть сплюндрували їхнє місто.¹³ А ставши *вірнопідданцями*,¹⁴ вони вважали своїм важливим заняттям друкувати на носовичках з рожевої тафти сонети з нагоди одруження якої-небудь дівчини шляхетного чи багатого роду. Через два-три роки після цієї визначної дати у своєму житті молода жінка брала собі вірного поклонника; інколи ім'я чічісбея,¹⁵ котрого обирала родина нареченого, займало досить почесне місце в шлюбному контракті. Які ж далекі були від цих розніжених звичаїв глибокі хвилювання, що їх спричинила несподівана навала французької армії. Невдовзі склалися сповнені пристрасті звичаї. 15 травня 1796 року цілий народ побачив, яким нікчемним, а то й огидним було все, що досі він шанував. З відходом останнього австрійського полку старі погляди зазнали цілковитого краху, скоро стало модою ризикувати власним життям. По багатьох віках дрібних почувань людям стало ясно, що, тільки щиро люблячи батьківщину й пориваючись до героїчних подвигів, можна здобути щастя. За часів тривалого ревного деспотизму Карла П'ятого та Філіппа Другого¹⁶ все поринуло в цій італійській провінції у глибокий морок ночі. Але народ поважив їхні статуй, і раптом ринув цілий потік світла. Тим часом, коли «Енциклопедія»¹⁷ та Вольтер¹⁸ руйнували монархічний лад Франції, ченці впродовж п'ятдесятьох років втовкмачували в голови доброму міланському народові, що навчатися грамоти чи будь-чого іншого – цілковито марна річ, бо, мовляв, досить лише ретельно платити своєму священикові десятину,¹⁹ відверто признаватися йому на сповіді в усіх своїх дрібненьких грішках – і можна бути майже певному, що дістанеш гарне місце в раю. А щоб зовсім знесилити цей, колись грізний і мудрий народ, Австрія продала йому за дешеву ціну привілей не ставити рекрутів для її армії.

1796 року міланська армія складалася з двадцяти чотирьох вбраних у червоні мундири телепнів, які охороняли місто разом з чотирма прекрасними полками угорських гренадерів. Розбещеність дійшла самого краю, але вияви пристрасті були рідкістю; адже кожен мусив у

¹⁰ *Місту Лоді*. – 10.V.1796 р. відбувся переможний штурм військами Наполеона Бонапарта мосту через р. Адду біля м. Лоді в Північній Італії, зайнятого австрійськими військами.

¹¹ *Цезар* Гай Юлій (100 – 44 до н. е.) – видатний римський полководець, наприкінці життя диктатор Риму.

¹² *Його імператорської королівської величності* – тобто австрійського імператора, який водночас був і міланським королем.

¹³ У 1162 р. германський імператор Фрідріх Барбаросса після тривалої облоги захопив і вщент зруйнував Мілан.

¹⁴ Мілан з 1535 р. перебував під владою спочатку германських, а згодом австрійських імператорів.

¹⁵ *Чічісбей* (італ.) – супутник заміжньої жінки під час її прогулянки.

¹⁶ *Карл V* (1500–1568) – германський імператор, а також іспанський імператор, імператор Священної Римської імперії (1519–1556) з династії Габсбургів, *Філіпп II* (1523–1598) – іспанський король, відомий своїм релігійним фанатизмом та підозріливістю.

¹⁷ «*Енциклопедія*» – 35-томна філософсько-наукова праця французьких просвітителів другої половини XVIII ст., спрямована проти феодально-монархічної та католицької реакції.

¹⁸ *Вольтер Франсуа* (1694–1778) – визначний французький письменник і філософ-просвітитель, один з авторів «Енциклопедії».

¹⁹ *Десятинна* – одна з феодальних повинностей, десята частина врожаю, яка відбиралася в селян на потребу церкви.

всьому признаватися на сповіді під страхом загибелі навіть на цім світі. До того ж сердешний міланський люд був улеглий іще деяким, здавалося б, незначним, проте утяжливим заборонам монархії. Так, наприклад, ерцгерцог,²⁰ що мав свою резиденцію в Мілані й правив провінцією від імені австрійського імператора, свого двоюрідного брата, вдався був до прибуткової торгівлі хлібом. А через те селянам заборонялося продавати збіжжя, аж доки його високість не наповнить своїх комор.

У травні 1796 року, по трьох днях після вступу французів, один прибулий з армією молодий художник-мініатюрист і трошки шалапут, що згодом став відомим митцем, на прізвище Гро,²¹ зайшовши до місцевої кав'ярні Серві (на той час досить модної) і наслухавшись там розмов про торгові подвиги товстуна ерцгерцога, узяв аркуш поганенького жовтого паперу, на якому було надруковано список різних Гатунків морозива, і тут же на звороті намалював, як французький солдат проткнув багнетом товстунові черево і з нього замість крові річищем ринуло збіжжя. Те, що називають шаржем чи карикатурою, було невідоме у цім краю лукавого деспотизму. Рисунок, що художник залишив на столі кав'ярні Серві, видався чудом, яке впало з неба; вночі з того рисунка зробили гравюру і на другий день розпродали двадцять тисяч відбитків.

Того ж таки дня по місту було розклеєно оповіщення про стягнення шести мільйонів контрибуції на потреби французької армії, яка виграла останнім часом шість битв, завоювала двадцять провінцій, але відчувала потребу в черевиках, панталонах, мундирах і шапках.

Разом з французькою голотою до Ломбардії ринув такий потік щастя й радості, що тільки священники та кілька дворян помітили тягар шестимільйонної контрибуції, за якою невдовзі було накладено й чимало інших. Французькі солдати цілими днями співали; їм було не більше як по двадцять п'ять років, а їхній головнокомандуючий,²² якому сповнилось двадцять сім, вважався найстарішим в армії... Ці веселощі, молодість, безтурботність були приємною відпо віддю на злостиві казання ченців, що вже з півроку проголошували з церковних амвонів, нібито французькі солдати – страхітливі нелюди, що під карою смерті усе повинні палити, стинати геть усім голови. Мовляв, неспроста на чолі кожного свого полку вони везуть гільйотину!²³ А насправді по селах люди бачили, як біля дверей їхніх халуп ті самі солдати бавили діток своїх господарів і трохи не щовечора той чи той барабанщик, що вмів грати на скрипці, влаштовував гулянку. Контрданси²⁴ були надто хитромудрі й складні, щоб солдати, які, до речі, й самі не вміли їх танцювати, могли навчити тих танців місцевих дівчат, зате італійки зразу ж показали молодим французам, як танцювати монферіну, дрібушечку та інші народні танці.

Офіцерів, наскільки було можливо, ставили на квартири до заможних людей, – командирам був конче потрібний спочинок. Отож один лейтенант, на прізвище Робер, дістав квиток на постій у палац маркізи дель Донго. Коли цей молодий, новоспечений і досить меткий офіцерик входив до палацу, у нього за душею було тільки одне шестифранкове екю,²⁵ щойно отримане у П'яченці.²⁶ Після взяття Лодійського мосту він стягнув з австрійського красеня офіцера, вбитого гарматним ядром, чудові, зовсім новенькі нанкові панталони, – і ніколи ще жодна частина одягу не ставала чоловікові так у пригоді. Роберові офіцерські еполети були вовняні, а сукно на рукавах мундира – приметане до підкладки, щоб не обвисали його клапти; проте інші деталі

²⁰ *Ерцгерцог* – титул принців австрійської імператорської сім'ї.

²¹ *Гро* Антуан-Жак (1771–1835) – барон, відомий французький художник, 1796 р. служив у армії Наполеона.

²² *Головнокомандуючий*... – тобто Наполеон.

²³ *Гільйотина* – машина для страти в часи Великої французької революції 1789–1794 рр., створена 1792 р. французьким лікарем Гільйотеном.

²⁴ *Контрданс* – англійський народний танок у XVIII – на початку XIX ст., популярний у багатьох європейських країнах, пізніше став називатися «кадриль».

²⁵ *Екю* – французька золота і срібна монета, була в обігу з XIII ст. до 1793 р.; у XIX ст. – п'ятифранкова монета.

²⁶ *П'яченца* – місто в Північній Італії на р. По.

туалету становили ще сумніше видовище: підшви черевиків були з шматків трикутного капелюха, також підбраного на полі бою при Лоді. Ці похапцем викроєні підметки були прив'язані до черевиків надто помітними поворозками; тож коли лакей увійшов до кімнати лейтенанта Робера й запросив його пообідати з маркізою, сердега запав у смертельну ніяковість. Разом із своїм вістовим він упродовж двох годин, що залишалися до фатального обіду, морочився зі своїм мундиром, намагаючись хоч трохи впорядкувати його й зафарбувати чорнилом оті жалюгідні поворозки на черевиках. Нарешті страшна хвилина настала.

«Ніколи в житті я не почувався так ніяково, – казав мені лейтенант Робер, – дами думали, що я їх налякаю, а я сам тремтів більше за них. Я дивився на свої черевики й ламав голову, як мені в них граціозно підійти до господині. Маркіза дель Донго, – додав він, – була тоді у повному розквіті вроди; ви пам'ятаєте її чудові очі, її прекрасне темно-русе волосся, що чудово обрамляло чарівний овал обличчя. В моїй кімнаті висіла «Іродіада» Леонардо да Вінчі,²⁷ здавалося, що то її портрет. З Божої ласки я був так вражений тією надприродною вродою, що забув і про свої шати. Пробувши два останні роки під Генуєю і надивившись там на убогство й потворність, я набрався сміливості висловити їй своє захоплення.

Однак мені вистачило здорового глузду не надто розводитись із компліментами. Розсипаючи їх, я бачив довкола мармурові панелі їдальні, понад десяток лакеїв і камердинерів,²⁸ вбраних, як мені тоді видалось, з неймовірною пишнотою. Уявіть собі: на ногах у цих лобурів були черевики не лише цілі, а й із срібними пряжками. Я краєчком ока помітив, як ця челядь дурнувато витріщувалась на мій мундир, та, певно, й на мої черевики, а вже це шпигало мене в самісіньке серце. Я міг одним словом нагнати страху на них, але ж як збити пиху отим лакейчукам, не ризикуючи водночас налякати й дам? Адже маркіза, щоб почувати себе хоробрішою, – як потім разів сто сама признавалась мені, – забрала додому з монастирського пансіону чоловікову сестру, Джіну дель Донго, що згодом стала прекрасною графинєю П'етранера; в спокійні щасливі дні її ніхто не міг перевершити веселістю й люб'язністю, як ніхто не перевершив її мужністю та душевною рівновагою в дні випробувань.

Джіні було тоді років тринадцять, а на вигляд – усі вісімнадцять; жвава й щиросерда, як ви знаєте, вона, бачачи моє вбрання, так боялась вибухнути сміхом, що не наважувалася їсти; маркіза, навпаки, була вимушено люб'язна, від чого я почував себе вкрай ніяково; вона дуже добре помічала в моїх очах сум'яття й нетерпеливість. Одне слово, я був у страшенно дурному становищі: мусив терпіти зневагу, що для француза – річ неможлива. І тут мені сяйнула думка, послана самим небом: я взявся розповідати дамам про моє бідування, про те, скільки ми за два роки настраждалися в горах біля Генуї, де нас тримали старі бовдури генерали. Ми, – казав я, – діставали платню асигнаціями,²⁹ що не ходили в тому краю, а хліба видавали нам по три унції³⁰ на день. Не минуло й двох хвилин від початку моєї розповіді, а в доброї маркізи з'явилися на очах сльози, та й Джіна посерйознішала.

– Як, пане лейтенанте, – спитала вона мене, – три унції хліба?

– Так, мадемуазель. До того ж тричі на тиждень нам нічого не давали; а що селяни, в яких ми були розквартировані, бідували ще більше за нас, то ми ділилися з ними куснем хліба.

Коли ми вийшли з-за столу, я запропонував маркізі руку, провів її до вітальні, а тоді швидко вернувся і дав лакеєві, котрий слугував мені при столі, оте єдине шести-франкове екю, володіючи яким, я так захоплено будував собі надхмарні палаци.

²⁷ «Іродіада» Леонардо да Вінчі. – Кілька портретів Іродіади – коханки галілейського правителя Ірода Антипи (перша половина I ст.), приписуваних великому італійському художникові Леонардо да Вінчі (1452–1519), насправді були створені його учнями.

²⁸ Камердинер – слуга, лакей у дворянській родині.

²⁹ Асигнація – паперові гроші.

³⁰ Унція – стара міра ваги, приблиз. 30 г.

– Через тиждень, – розповідав далі Робер, – впевнившись, що французи й не думають нікого гільйотинувати, маркіз дель Донго вернувся з берегів Комо,³¹ із родинного замку Гріанта, куди він хоробро шаснув з наближенням нашої армії, покинувши на поталу війни свою молоду вродливу дружину та сестру. Маркізова ненависть до нас дорівнювала його боягузству, тобто була безмірна; смішно було дивитися на бліде, опасисте обличчя цього святенника, коли він аж стелився переді мною. Тільки-но він повернувся в Мілан, як на другий день мені видали три лікті³² сукна й двісті франків з шестимільйонної контрибуції, – я знову вбився в пір'я і став за кавалера своїм господиням, бо почалися бали».

Історія лейтенанта Робера була подібна до історії всіх французьких солдатів, – замість кепкувати зі злиднів відважних цих вояків, до них відчували жаль і полюбили їх.

Пора несподіваного щастя й сп'яніння тривала лише два коротких роки; шаленство, яке охопило усіх людей, було таке безмірне, що пояснити його можна тільки одним історичним і глибоким міркуванням: цей народ нудгував ціле століття.

Колись у дворах Вісконті й Сфорца,³³ славетних герцогів міланських, панувало любо-страстя, притаманне південним краям. Але від 1624 року, коли Мілан захопили іспанці, мовчазні, бундючні й недовірливі правителі, яким скрізь увижався бунт, веселість пропала. Низи, наслідуючи своїх повелителів, більше поривалися мстити за найменшу кривду ударом кинджала, ніж тішитися кожною миттю життя.

З 15 травня 1796 року, коли французи вступили до Мілана, і до квітня 1799 року, коли їх звідти вигнали після поразки під Кассано,³⁴ всюди панувала шалена радість, веселощі, насолода, забуття всіх гнітючих приписів чи принаймні здорового глузду, і навіть старі купці-мільйонери, старі лихварі, нотарі перестали якийсь час супитися і ганятися за наживою.

Лише кілька родин високої знаті, ніби роздратовані повсюдною веселістю і буянням усіх сердець, повід'їжджали до своїх маєтків. Щоправда, ці благородні й заможні родини були вирізнені не вигідним для них чином при розкладці контрибуції на потреби французького війська.

Обурений такими святковими веселощами, маркіз дель Донго один із перших сховався до свого пишного замку Гріанта, неподалік міста Комо, куди дами незабаром привезли й лейтенанта Робера. Цей замок колись був фортецею, і за розташуванням, мабуть, не має собі рівного в світі, бо стоїть на високому плоскогір'ї, що здіймається на сто п'ятдесят футів³⁵ над чудовим озером, більшу частину якого можна бачити з вікон. Предки маркіза дель Донго збудували замок ще в п'ятнадцятому сторіччі, як про це свідчили мармурові плити з дворянським гербом; там збереглися підйомні мости і глибокі рови, правда, вже без води. А проте мури в вісімдесят футів заввишки і в шість футів завтовшки могли служити добрим захистом від раптового нападу, і тому підозріливий маркіз цим замком дуже дорожив. Оточивши себе двадцятьма п'ятьма – тридцятьма лакеями, яких він вважав відданими служниками, певне, за те, що вони від нього не чули іншої мови, крім лайки, маркіз потерпав тут за свою шкуру менше, ніж у Мілані.

Його страх не був безпідставний: маркіз досить жваво листувався із шпигуном, якого Австрія тримала на швейцарському кордоні, за три льє від Гріанти, щоб він сприяв утечі військовополонених, захоплених французами в битвах, а це могло не дуже припасти до смаку французьким генералам.

³¹ *Комське озеро* (озеро Комо) – мальовниче озеро на півночі Італії.

³² *Лікоть* – старовинна «природна» міра довжини, дорівнювала приблизно довжині людської ліктевої кості, від 38 до 48 см.

³³ *Вісконті, Сфорца* – правлячі міланські герцоги з кінця XIII – початку XIV до середини XVI ст.

³⁴ *Кассано* – місто в Ломбардії, під яким 27.IV. 1799 р. французьке військо було розбите російсько-австрійською армією.

³⁵ *Фут* – міра довжини, прибіл. 0,3 м.

Свою молоду дружину маркіз залишив у Мілані. Вона керувала там родинними справами, мала за обов'язок домовлятися про розміри контрибуцій, накладених на casa del Dongo,³⁶ як кажуть в Італії, і намагалася зменшити їх, що змушувало її зустрічатися з магнатами, які погодились обійняти громадські посади, а також з іншими впливовими, хоч і не родовитими, особами. Тим часом у родині дель Донго сталася неабияка подія. Маркіз знайшов нареченого для своєї юної сестри Джіни, чоловіка дуже багатого й знатного. Але жених пудрив волосся, і тому Джіна завжди зустрічала його вибухом реготу, а незабаром вона вчинила шаленство – одружилася з графом П'етранерою. Був він, треба визнати, чоловік статечний і вродливий з лиця, але зубожілого дворянського роду і, на довершення нещастя, палкий прихильник нових ідей. П'етранера був молодшим лейтенантом італійського легіону,³⁷ що збільшувало маркізову досаду.

Минуло два роки, сповнені щастя й шалених веселощів. Паризька Директорія,³⁸ намагаючись показати себе вже досить міцною владою, почала виявляти смертельну ненависть до всіх, хто не був пересічною особою. Генерали-нездари, поставлені нею на чолі італійської армії, програвали битву за битвою на тих самих веронських рівнинах, які два роки тому були свідками чудес, здійснених під Арколе і Лонато.³⁹ Австрійці підійшли до Мілана. Лейтенант Робер, уже призначений командиром батальйону і поранений у битві під Кассано, востаннє гостював у своєї приятельки маркізи дель Донго. Прощання було сумне. Разом з Робером поїхав і граф П'етранера, який супроводжував французів у їхньому відступі до Нові.⁴⁰ Молодій графині брат відмовився виплатити половину батьківської спадщини, і вона поїхала за армією звичайним возом.

Настала та доба реакції й повернення до давніх поглядів, яку міланці називають «i tredici mesi» («тринадцять місяців»), оскільки, на їхнє щастя, цей рецидив мракобісся справді тривав лише тринадцять місяців – до битви під Маренго.⁴¹ Все старе луб'я, всі понурі святенники позводили голови, захопили стерно влади й заходились орудувати суспільством. Незабаром ці добромисні люди, що зберегли вірність давньому режимові, пустили чутку, ніби Наполеона повісили в Єгипті мамелюки,⁴² адже він давно заслуговував шибениці.

Серед дворян, які досі відсиджувались по своїх замках і після повернення прагнули крові, особливо скаженів маркіз дель Донго. А завдяки своїм вкрай реакційним поглядам маркіз швидко став на чолі партії. Члени цієї партії, люди пристойні, коли не мали чого боятися, але нині все ще охоплені страхом, зуміли обплутати австрійського генерала. Генерал, людина загалом не злостива, піддавшись на їхні умовляння, вирішив, що суворість – найуміліша політика, і звелів заарештувати сто п'ятдесят патріотів, а то були на той час найкращі люди Італії.

Незабаром їх вивезли в бухти Каттаро,⁴³ кинули в підземні печери, і вогкість, а головне голод, швидко й бездоганно винесли вирок цим «лайдакам».

Маркіз дель Донго дістав високу посаду. А оскільки до численних його чудових рис долучалася й огидна скнарість, то він прилюдно вихвалявся, що не послав жодного шеляга сестрі,

³⁶ Палац дель Донго (*итал.*)

³⁷ *Італійський легіон* – один з іноземних легіонів (військових загонів від 3 до 6 тисяч солдатів), створений після першого італійського походу Наполеона (1795–1797). Легіони входили до складу французької армії.

³⁸ *Директорія* – уряд Франції з 1795 по 1799 р... виконавча влада належала п'яти директорам.

³⁹ *Арколе і Лонато* – селища в Північній Італії, де Наполеон 1796 р. переміг австрійські війська.

⁴⁰ *Нові* – місто в Ломбардії, під яким у серпні 1799 р. австрійська армія розбила французькі війська.

⁴¹ *Маренго* – село в Ломбардії, під яким у червні 1800 р. Наполеон розбив австрійську армію, після чого оволодів усією Північною Італією.

⁴² *Мамелюки* – в час єгипетського походу Наполеона (1798) феодальні володарі Єгипту.

⁴³ *Каттаро* – австрійська фортеця в Далмації (територія нинішньої Югославії); 1800 р. у цій фортеці було ув'язнено 32 міланських ліберали. Ті з них, хто залишився живим, повернулись до Мілана у серпні 1801 р.

графині П'етранера. Все ще безтямно закохана, вона, не бажаючи розлучатися з чоловіком, разом із ним пухла з голоду у Франції. Добра маркіза дель Донго була в розпуці; нарешті їй поталанило викрасти кілька дрібних діамантів зі своєї шкатулки з коштовностями, які її чоловік відбирав у неї щовечора і замикав у кованій скрині, що стояла під його ліжком. Маркіза принесла чоловікові вісімсот тисяч франків посагу, а діставала від нього щомісяця вісімдесят франків на особисті витрати. Всі тринадцять місяців, коли французів не було у Мілані, ця несмільлива жінка ходила в чорній сукні, знаходячи різні приводи для жалоби.

Признаємося, що, за прикладом багатьох маститих письменників,⁴⁴ ми почали оповідь про свого героя за рік до його народження. Власне, головною дійовою особою цього роману є не хто інший, як Фабріціо Вальсерра marchesino⁴⁵ дель Донго, як кажуть у Мілані. Він побажав з'явитись на світ саме тоді, коли прогнали французів, і волею випадку був другим сином маркіза дель Донго, того самого вельможі, про якого читачеві вже дещо відомо, а саме, що в нього було пухке й бліде обличчя, облеслива посмішка і безмежна ненависть до нових ідей. Спадкоємцем усього родинного маєтку маркіза був старший син дель Донго, Асканьо, – викопаний батько. Йому було вісім років, а Фабріціо два, коли генерал Бонапарт, якого всі родовиті особи вважали давно повішеним, зненацька перейшов Сен-Бернарський перевал⁴⁶ і вступив до Мілана – унікальний випадок в історії; уявіть собі цілий народ, ошалілий від радості. За кілька днів Наполеон виграв битву під Маренго. Все інше зрозуміло без слів. Сп'яніння міланців сягнуло межі, але тепер до радості долучалася думка про помсту: цей добрий народ навчили вже ненавидіти. Незабаром вернулися з вигнання ті з небагатьох патріотів, що вижили в бухтах Каттаро; їхнє повернення перетворилося в національне свято. Бліді, схудлі в'язні, з великими, здивованими очима дивно вирізнялися на тлі нестримної радості, що буяла довкола. Для найзаплямованіших вельмож їхнє повернення стало сигналом до втечі. Маркіз дель Донго один із перших утік до замку Гріанта. В багатьох родовитих сім'ях батьки були сповнені ненависті й страху, зате дружини й доньки, згадуючи, скільки втіхи приніс їм перший вступ французів у Мілан, з жалем думали про тодішні веселі бали і відразу після взяття Маренго заходилися влаштовувати їх у Casa Tanzi.⁴⁷ Через кілька днів після перемоги французький генерал,⁴⁸ чийм обов'язком було підтримувати спокій у Ломбардії, помітив, що всі орендарі дворянських земель і всі сільські баби вже й думати забули про блискучу перемогу під Маренго, яка змінила долю Італії і повернула французам за один день тринадцять фортець; у всіх тільки й було на думці пророцтво святого Джовіти, першого покровителя Брешиї. За цим священним пророцтвом виходило, ніби фортуні Наполеона та французам прийде край рівно через тринадцять тижнів після Маренго. На виправдання маркіза дель Донго та інших лихих, озлоблених землевласників треба сказати, що вони щиро повірили пророцтву. Всі ті люди не прочитали за своє життя і чотирьох книжок. Тепер вони відверто готувалися в дорогу, збираючись повернутись до Мілана через тринадцять тижнів. Але час минав і приносив нові успіхи Франції. Повернувшись до Парижа, Наполеон мудrimi декретами врятував революцію від внутрішніх ворогів, як він врятував її під Маренго від навали чужинців. Тоді ломбардські дворяни, що поховалися по своїх замках, дійшли переконання, що спочатку не зрозуміли передбачення святого покровителя Брешиї: йшлося не про тринадцять тижнів, а, звісно, про тринадцять місяців. Збігло тринадцять місяців, а успіхи французів, здавалося, множилися з кожним днем.

⁴⁴ Мається на увазі роман англійського письменника-сентименталіста Лоренса Стерна (1713–1768) «Життя й переконання Трістрама Шенді» (1767), дія якого починається задовго до народження героя.

⁴⁵ Вимовляється – «маркезіно». За місцевими звичаями, запозиченими з Німеччини, цей титул надається маркізовим синам, «контшо» – графовим синам, «контессіна» – графовим донькам тощо (Прим. автора).

⁴⁶ Сен-Бернарський перевал – в Альпах, між Італією та Францією (малий) і Швейцарією (великий).

⁴⁷ В Бальному палаці (італ.).

⁴⁸ Французький генерал – генерал Гійом-Марі Брюн (1763–1815), згодом маршал, прийняв командування італійською армією Наполеона в серпні 1800 р.

Згадаймо мимохідь про десятиріччя поступу і добробуту, що тривало від 1800 до 1810 року. Майже все це десятиріччя Фабріціо провів у замку Гріанта серед селянських дітлахів, бився з ними навкулачки і нічого не вчився, навіть грамоти. Потім його послали до Мілана в колегію отців єзуїтів. Маркіз вимагав, щоб сина познайомили з латиною не за творами давніх авторів, де тільки й мови, що про республіку, а за пишним фоліантом, оздобленим понад сотнею гравюр, шедевром майстрів XVII сторіччя; то була історія роду Вальсерра маркізів дель Донго; видрукував його латинською мовою 1650 року Фабріціо дель Донго, архієпископ пармський.⁴⁹ Представники роду Вальсерра прославилися на війні; гравюри зображували сцени битв, на яких той чи інший носій цього імені рубав мечем ворогів. Книжка дуже подобалася хлопцеві. Мати, що обожнювала його, діставала іноді від чоловіка дозвіл поїхати до Мілана провідати сина, та оскільки маркіз ніколи не давав їй грошей на такі поїздки, вона їх позичала в невістки, доброї графині П'етранера. Після повернення французів графиня стала однією з найблискучіших дам при дворі принца Євгенія,⁵⁰ віце-короля Італії.

Коли Фабріціо пішов до першого причастя, вона домоглася від маркіза, який усе ще був у добровільному вигнанні, дозволу вряди-годи забирати небожа з колегії до себе. Вона вирішила, що цей своєрідний, розумний хлопчик, дуже поважний і вродливий, аж ніяк не псуватиме вітальні світської жінки, хоча він неприторенний неук і ледве вміє писати. Графиня в усе вкладала притаманну їй палкість і пообіцяла свою підтримку ректорові колегії, якщо її небіж Фабріціо досягне блискучих успіхів у навчанні і дістане наприкінці року нагороди. Мабуть, саме щоб дати йому змогу заслужити ці нагороди, вона брала його з колегії щосуботи, а назад відвозила лише в середу або в четвер. Єзуїти, хоч і користалися заступництвом принца Євгенія, були вигнані з країни⁵¹ за законами королівства. Отож ректор колегії, неабиякий політик, збагнув, як корисно для нього приятелювати з впливовою придворною дамою. Він утримувався нарікати на прогули Фабріціо, і хлопець, залишаючись усе тим самим неуком, отримав наприкінці року перші нагороди з п'яти дисциплін. Звичайно, графиня П'етранера в супроводі свого чоловіка, дивізійного гвардійського генерала та кількох сановників із почту віце-короля прибула до отців єзуїтів і спостерігала церемонію роздачі нагород відмінникам. Ректор дістав похвалу від свого начальства.

Графиня забирала небожа на всі пишні свята, якими було ознаменовано надто коротке правління доброго принца Євгенія. Своєю владою вона зробила Фабріціо гусарським офіцером, і він у дванадцять років уже носив гусарський мундир. Якимось графиня, захоплена його хвацьким виглядом, попросила принца призначити його пажем,⁵² що означало б примирення роду дель Донго з новим урядом. Наступного дня графині довелося пустити в хід увесь свій вплив, щоб ублагати принца забути про її прохання, хоча для виконання його бракувало лише батьківської згоди майбутнього пажа, але в згоді, безперечно, було б відмовлено і дуже різко. Сестрин вибрик перелякав маркіза-фрондера,⁵³ і він знайшов привід, щоб вернути юного Фабріціо до Гріанти. Графиня глибоко зневажала брата, вважаючи його понурим дурнем, що може стати лихим, коли дати йому волю. Але вона до нестями любила Фабріціо і, порушивши задля нього десятилітню мовчанку, написала маркізові, вимагаючи прислати до неї небожа. Лист залишився без відповіді.

⁴⁹ *Архієпископ* – у католицькій церкві керівник кількох церковних округів.

⁵⁰ *Принц Євгеній* – пасинок Наполеона Євгеній Богарне (1781–1824), з 1805 по 1814 рр. віце-король створеного Наполеоном Італійського королівства.

⁵¹ Заснована 1534 р. Ігнатієм Лойолою католицька церковна організація (орден) єзуїтів (тобто товариство Ісуса), відома своїми мерзенними інтригами. На початку XIX ст. формально вигнані з більшості європейських країн, вони все ж напівлегально проникали в них, зокрема в Італію, нерідко виступаючи в ролі вихователів молоді.

⁵² *Паж* – почесний придворний служитель, юнак-дворянин.

⁵³ *Фрондер* – феодалний дворянин, який був в опозиції до влади абсолютного монарха; «фронда» – реакційний дворянський рух у Франції середини XVII ст. проти абсолютизму Людовіка XIV.

Таким чином, Фабріціо повернувся до грізного замку, збудованого його найвойовничішими предками, і вся здобута ним наука обмежувалася рушничними прийомами та вмінням гарцювати верхи: граф П'етранера, що так само, як і його дружина, обожнював Фабріціо, часто садовив хлопця на коня і брав із собою на паради.

Коли Фабріціо приїхав до Гріанти, очі його були ще червоні від сліз, що їх він пролив, розлучаючись із тіткою та її пишними вітальнями, а вдома тільки мати й сестри зустріли його палкими пестощами. Батько зачинився в кабінеті зі старшим сином маркезіно Асканьо. Вони склали шифровані листи, які мали честь бути посланими до Відня. Батько і син з'являлися тільки за столом. Маркіз поважно запевняв, що навчає свого спадкоємця, як вести подвійні записи прибутків, що надходили натурою з кожного маєтку. Насправді він занадто дорожив своєю владою, щоб утаємничувати в такі справи навіть сина і спадкоємця всіх його майоратних володінь. Він посадив Асканьо шифрувати депеші – на п'ятнадцять-двадцять сторінок кожна, – які надсилав двічі-тричі на тиждень до Швейцарії, звідки їх переправляли до Відня. Маркіз гадав, що він знайомить своїх законних володарів із внутрішнім становищем італійського королівства. І, хоча цього становища він і сам не знав, його листи мали великий успіх. І ось чому: маркіз посилав надійного агента на битий шлях рахувати солдатів якогось французького чи італійського полку, що міняв гарнізон, і в своєму донесенні віденському двору намагався принаймні на чверть применшити їхню кількість. Такі листи, до речі, вкрай безглузді, мали одну добру рису: вони заперечували правдиві донесення, і тому подобалися монархові. Недарма ще до повернення Фабріціо в Гріанту камергерський мундир⁵⁴ маркіза прикрасила п'ята зірка вищого австрійського ордена. Правда, він, на свій превеликий жаль, не насмільювався вбиратися в мундир поза стінами кабінету, але ніколи не дозволяв собі диктувати депеші інакше, як у цьому гаптованому золотом парадному костюмі і при всіх орденах. Інший одяг означав би недостатню пошану до монарха.

Мати була зачарована вродою свого меншого сина. Проте вона зберегла звичку писати кілька разів на рік генералові графові д'А ***, як звали тепер колишнього лейтенанта Робера, а брехати тим, кого вона кохала, маркіза не вміла. Добре перевіривши сина, вона вжахнулася з його неуктва.

«Якщо навіть мені, хоча я нічогосінько не знаю, він здається неосвіченим, то Робер, людина така вчена, вважав би, що він зовсім невіглас, а сьогодні годі зробити кар'єру без особистих заслуг», – думала вона.

Не менше її вразила і ще одна особливість Фабріціо: він дуже дбав про всі догмати віри, прищеплені йому єзуїтами. Маркіза й сама була вельми побожна, проте фанатична святобливість хлопця налякала її. «Якщо маркізові стане розуму скористатися цим засобом впливу, він відніме в мене синову любов». Вона вилила чимало сліз, і її палка прив'язаність до Фабріціо зросла ще більше.

Життя в замку, де снувало тридцять-сорок служників, було страшенно нудне. Отож Фабріціо цілі дні пропадав на полюванні або катався в човні на озері. Незабаром він зійшовся з візниками і стаєнними, всі вони були завзятими прихильниками французів і відверто кепкували з набожних лакеїв, що несли службу при особі маркіза чи його старшого сина. Головною темою глузування з цих поважних лакеїв був їхній звичай пудрити волосся на зразок своїх панів.

⁵⁴ Камергерський мундир – особливий мундир, який носять камергери (придворне звання чиновників).

Розділ другий

*Як Веспер⁵⁵ обрій нам пільмою пригаса,
Дивлюсь я з гадкою про завтра в небеса:
Там пише Бог розбірливо доволі
Усіх створінь майбутні судьби-долі.
Іноді, зглянувшись на нас, на сіромах,
Береться він згори показувать нам шлях.
Світила в небесах – то знаки променясті
Про те, які нас ждуть утіхи і напасті;
Та людям, простим смертним, не дано
Читати це його вогненне письмено.⁵⁶*

Ронсар

Маркіз відчував люту ненависть до освіти. «Ідеї, тільки ідеї, – казав він, – занапали Італію». Він не уявляв, як погодити цей священний жах перед наукою з обов'язковою потребою вдосконалювати освіту Фабріціо, так блискуче почату в єзуїтській колегії. Він вважав, що найбезпечніше доручити доброму абатові Бланесу, священникові гріантської церкви, далі навчати сина латинської мови. Але для цього треба було, щоб панотець сам її знав, а він ставився до неї зневажливо, і його знання латини обмежувалося тим, що панотець читав напам'ять молитви, подані в молитовнику, та вмів так-сяк розтлумачити їхній зміст своїм парафіянам. А проте абата шанували і навіть побоювалися в усій парафії: він завжди казав, що славетне пророцтво святого Джовіти, заступника Брешиї, справдиться не через тринадцять тижнів і навіть не через тринадцять місяців. Розмовляючи про це в гурті вірних приятелів, він додавав, що цифру тринадцять слід тлумачити зовсім інакше, і багато хто неабияк здивувався б, якби можна було про все говорити відверто (1813)!

Річ у тім, що абат Бланес, чоловік виняткової порядності й чесноти, до того ж розумний, цілі ночі проводив на дзвіниці: він схибнувся на астрології. Весь день просиджував він над складними підрахунками, з'ясовуючи сполучення і взаєморозташування зірок, а більшу частину ночі стежив за їхнім рухом у небі. Через убогість священник мав до своїх послуг лише один прилад – підзорну трубу з довгим картонним циліндром. Можна уявити, як зневажав вивчення мов той, хто ставив за мету життя визначати точні строки краху імперій і приходу революцій, що перетворюють лице світу. «Хіба я щось більше довідався про коня, – казав він Фабріціо, – відтоді як мене навчено, що латиною він називається equus?»

Селяни боялися абата Бланеса, вважаючи його великим чаклуном. Він не розвіював цієї ілюзії: страх, який будила його нічна вахта на дзвіниці, перешкоджав їм красти. Священники сусідніх церков, заздрячи впливу свого співбрата на паству, ненавиділи його. Маркіз дель Донго ставився з презирством до нього тому, що як на людину низького стану він, мовляв, забагато мудрує. Фабріціо шанував його як Бога і на догоду йому іноді займався цілі вечори обчислюванням, додаючи і множачи величезні числа. Потім він видирався на дзвіницю: була то велика ласка, якої абат Бланес ніколи не робив нікому, але він любив хлопця за його щирість. «Якщо з тебе не вийде лицемір, – казав він вихованцеві, – то виростеш справжньою людиною».

Двічі-тричі на рік Фабріціо, одчайдух і вигадник у дитячих іграх, тону в озері і лише чудом рятувався. Він верховодив у всіх ризикованих наскоках селянської дітлашні Гріанти та Каденабії. Ці пустуни добували ключі і під покровом темної ночі відмикали колодки біля ланцюгів, якими рибалки прив'язують човни до прибережних дерев і каменюк. Треба заува-

⁵⁵ *Веспер* – латинська назва планети Венери, тобто – вечірня зірка.

⁵⁶ Епіграф узято з 4-ї строфи «Елепі» великого французького поета епохи Відродження П'єра де Ронсара (1524–1585).

жити, що на озері Комо рибалки закидають перемети далеченько від берега. До верхнього кінця волосіні у них прив'язана дощечка, прикріплена на корку, а на дощечці прилаштований гнучкий ліщиновий прут з дзвіночком, який теленькає щоразу, як риба клює.

Головною метою таких нічних експедицій, очолюваних Фабріціо, було оглянути перемети, перш ніж рибалки почують попереджувальне калатання дзвіночків. Для цих зухвалих походів обирали буряну пору і випливали човном за годину до світання. Сідаючи в човен, хлопці уявляли, що наражаються на велику небезпеку, – від цього їхня пригода ставала романтичнішою, і, наслідуючи своїх батьків, вони щиро бубоніли «Ave, Maria». ⁵⁷ Отож часто траплялося, що перед відчалуванням, а відчалували одразу після молитви, Фабріціо дуже бентежила та чи інша прикмета. Забобони були єдиним наслідком його участі в астрологічних сеансах абата Бланеса, чийм пророцтвом він, однаке, анітрохи не вірив. Наділений буйною уявою Фабріціо бачив у цих прикметах безперечний успіх або неминучу невдачу, а що в усій ватазі вдачу він мав найрішучішу, товариші потроху призвичаїлися вірити його ворожбі. І якщо тієї миті, коли хлоп'ята залізали в човен, берегом проходив священик або ліворуч злітав крук, вони покvapливо замикали колодку причального ланцюга й вертались додому спати. Отож абат Бланес не поділився з Фабріціо знаннями в такій важкій науці, як астрологія, але, сам того не відаючи, прищепив йому безмежну віру в різні прикмети.

Маркіз добре усвідомлював, що через якусь прикру випадковість при шифрованому листуванні він може потрапити в цілковиту залежність від сестри. Тому щороку до дня святої Анджели, тобто до іменин графині П'етранера, Фабріціо дозволялось на тиждень з'їздити до Мілана. Сподіванням на цей тиждень або спогадом про нього він жив цілісінський рік. Маркіз давав синові для такої поїздки, дозволеної в ім'я політики, чотири екю і, як завжди, нічого не давав дружині, яка супроводила хлопця. Але напередодні подорожі посилали через місто Комо кухаря, шестеро лакеїв і візника з двома кіньми, отож у Мілані маркіза мала до послуг карету, а обід щодня готували на дванадцять персон.

Спосіб життя фрондера маркіза дель Донго був, звісно, не вельми веселий, зате дворянські родини, що наважувались так жити, неабияк багатіли. Маркіз мав понад двісті тисяч ліврів ⁵⁸ ренти, але не витрачав і чверті цих грошей: він жив надіями. Цілих тринадцять літ, від 1800 до 1813 року, він був постійно і твердо впевнений, що не мине й півроку, як Наполеона скинуть. Легко уявити, як він зрадив, довідавшись на початку 1813 року про крах на Березині. Почувши звістку про взяття Парижа ⁵⁹ і зречення Наполеона, він мало не збожеволів. Тут він дозволив собі найобразливіші вихватки проти своєї дружини й сестри. І нарешті після чотирнадцяти років чекання йому випала невимовна радість бачити, як вертається до Мілана австрійська армія. Австрійський генерал за вказівкою, отриманою з Відня, привітав маркіза дель Донго вельми поштиво, навіть шанобливо. Йому одразу запропонували одну з найголовніших адміністративних посад, і він прийняв її як заслужену нагороду. Старший син його в чині лейтенанта був зарахований до аристократичного полку австрійської монархії, проте молодший ні за що не хотів прийняти запропоноване йому звання кадета. ⁶⁰ Тріумф, яким маркіз тішився вкрай зухвало, тривав лише кілька місяців, а потім фортуна відвернулася від нього. Хистом державного мужа маркіз ніколи не відзначався, а чотирнадцять років сільського життя в товаристві лакеїв, нотаря і домашнього лікаря та дратівливості, викликана початком старо-сті, зробили з нього зовсім таки нікчому. А проте під австрійським врядуванням неможливо було утриматися на важливій посаді, не маючи особливих талантів, необхідних за такої повільної і складної, але суворо продуманої системи правління цієї старої імперії. Помилки маркіза

⁵⁷ «Радуйся, діво Маріє» (лат.)

⁵⁸ Лівр – старовинна французька грошова одиниця до введення в 1799 р. франка.

⁵⁹ Розгром наполеонівської армії в листопаді 1812 р. російськими військами та партизанами на р. Березині в Білорусі. В квітні 1814 р. російська армія зайняла Париж, а 12 квітня того ж року Наполеон зрікся престолу.

⁶⁰ Кадет – солдат-дворянин.

дель Донго обурювали його підлеглих, а іноді навіть гальмували весь перебіг справ. Промови цього запеклого монархіста дратували населення, яке бажано було приспати й тримати в безпечній байдужості. Якось маркіз довідався, що його величність задовольнив його прохання про відставку і звільнив з посади, але водночас дав йому пост помічника головного мажордома Ломбардсько-венеціанського королівства.⁶¹ Маркіз був обурений, вважав себе жертвою кричущої несправедливості і навіть надрукував у газеті «Лист до друга», дарма що люто ненавидів свободу друку. Нарешті він написав імператорові, що всі його міністри запроданці, бо всі вони якобінці.⁶² Потім він із сумом повернувся до свого замку Гріанта. Тут його чекала втішна новина. Після повалення Наполеона деякі могутні в Мілані особи влаштували вбивство на вулиці графа Пріни,⁶³ колишнього міністра італійського короля і людини вельми поважної. Граф П'етранера, вагаючи головою, намагався врятувати міністра, якого юрба біла парасольками, до того ж мордування тривало п'ять годин. Графа Пріну міг врятувати один міланський священник, сповідник маркіза дель Донго, відчинивши гратчасті двері церкви Сан-Джованні, коли волокли нещасного міністра і навіть ненадовго залишили біля церкви, кинувши його в риштак. Проте священник глумливо відмовився відчинити браму, і за це маркіз через півроку радо виклопотав для нього велике підвищення.

Маркіз ненавидів графа П'етранера: не мавши навіть п'ятдесяти ліврів ренти, його зять почував себе щасливим та ще вперто зберігав вірність тому, чому поклонявся усе життя, і зухвало обстоював дух безсторонньої справедливості, що в маркізових очах було мерзенним якобінством. Служити австрійцям граф відмовився. Ця відмова дістала належну оцінку, і через кілька місяців по смерті Пріни ті, хто оплатив його вбивство, домоглися ув'язнення генерала П'етранери. У відповідь графиня, його дружина, взяла подорожню й зажадала поштових коней, збираючись скакати до Відня і розповісти всю правду імператорові. Вбивці графа Пріни злякалися, один із них, кузен пані П'етранери, опівночі, за годину до її від'їзду у Відень, приніс наказ про звільнення її чоловіка. Другого дня австрійський генерал викликав до себе графа П'етранера, дуже ласкаво прийняв його і запевнив, що невдовзі питання про пенсію йому, відставному офіцерові, розв'яжеться в найвигідніший спосіб. Хоробрий генерал Бубна,⁶⁴ людина розумна і щира, був вражений убивством Пріни та графовим ув'язненням.

По тій бурі, відверненій непохитністю вдачі, подружжя перебивалось пенсією, якої їм не довелося довго чекати завдяки сприянню генерала Бубни.

На щастя, уже п'ять чи шість років графиня приятелювала з багатим молодиком; той, будучи також і графовим другом, залюбки надавав до послуг подружжя найкращу в Мілані упряжку англійських коней, власну ложу в театрі Ла Скала⁶⁵ і свій заміський палац. Проте палкий на вдачу граф, що був свідомий своєї доблесті, в хвилини гніву дозволяв собі гострі вихватки. Якось на полюванні один з молодих людей, що воював під іншими прапорами, висміяв хоробрість вояків Цізальпінської республіки.⁶⁶ Граф дав йому ляпаса, тут же на місці противники стрілялися; в оточенні цих молодих людей граф вийшов до бар'єру сам, без секундів, і був убитий. Багато чуток ходило про цю дивну дуель, і ті, хто брав у ній участь, передбачливо вирушили подорожувати по Швейцарії.

⁶¹ *Мажордом... королівства* – управитель королівських палаців у королівстві, з 1814 р. залежному від Австрії.

⁶² *Якобінці* – революційні демократи-республіканці часів французької революції 1789–1794 рр., члени клубу, що засідав у приміщенні святого Якова.

⁶³ *Пріна Йосиф (1766–1814)* – міністр фінансів при владі Наполеона в Італії, вбитий після його падіння натовпом, підбуреним дворянами та духовництвом.

⁶⁴ *Бубна* – граф Бубна-Літц Фердинанд (1772–1825), австрійський фельдмаршал; після падіння Наполеона командував австрійською армією в Італії.

⁶⁵ *Ла Скала* – уславлений театр опери та балету в Мілані, збудований 1778 р.

⁶⁶ *Цізальпінська республіка* – створена 1797 р. Наполеоном у Північній Італії, проіснувала до 1805 р.

Зате графині аж ніяк не була властива безглузда мужність, яку називають покірністю долі, мужність дурнів, ладних, не кажучи й слова, дати себе повісити. Чоловікова смерть надзвичайно її розгнівила. Вона зажадала, щоб Лімеркаті, тому багатому молодикові, який був її приятелем, теж заманулося вирушити в подорож, щоб він розшукав у Швейцарії вбивцю графа П'етранери і відплатив йому рушничним пострілом чи ляпасом.

Лімеркаті визнав цей план безглуздом, і графиня переконалася, що презирство убило в ній любов. Та все ж вона подвоїла увагу до Лімеркаті. Їй захотілося розпалити в ньому кохання, а потім кинути його і цим довести до розпачу. Щоб такий задум помсти зрозуміли французи, скажу, що в Ломбардії, краю досить віддаленому від нашої Франції, через нещасливе кохання ще й досі впадають у розпач. Графиня П'етранера, яка навіть у жалобі затьмарювала всіх суперниць, почала кокетувати з найблискучішими салонними левами, і один із них, граф Н ***, який завжди казав, що Лімеркаті трохи незграбний, трохи мішкуватий для такої розумниці, до безтями закохався в неї. Тоді вона написала Лімеркаті:

«Чи можете ви бодай раз у житті вчинити як розумна людина? Уявіть, що ви ніколи не знали мене.

Прошу прийняти запевнення в деякій зневазі до вас.

Ваша покірна слуга

Джіна П'етранера»

Прочитавши цю записку, Лімеркаті поїхав до одного зі своїх маєтків. Кохання його спалахнуло з новою силою, він шаленів, нахвалявся пустити собі кулю в лоб, а це річ нечувана в тих краях, де вірять у пекло. Прибувши до села, він одразу написав графині, пропонуючи їй руку, серце і двісті тисяч ренти. Листа вона повернула нерозпечатаним, пославши його з грумом графа Н***. Цілі три роки провів Лімеркаті в селі; кожні два місяці він приїздив до Мілана, але не мав одваги залишитись там і набридав приятелям патяканням про своє палке кохання до графині і її колишню прихильність до нього. Попервах він завжди додавав, що з графом Н*** вона занапастить себе, що такий зв'язок її безчестить.

Насправді графа Н*** графиня нітрохи не кохала і заявила йому про це, як тільки цілком переконалася в розпачі Лімеркаті. Граф, людина світська, просив графиню не розголошувати гіркої правди, яку вона йому повідомила.

– Будьте великодушні, – додав він, – приймайте мене, виявляючи всі зовнішні знаки уваги, якими вщедряють щасливих коханців, і, може, мені тоді пощастить зберегти належне місце в світському товаристві.

Після такої геройської заяви графиня відмовилась користуватися екіпажем і ложею графа Н ***. Проте за п'ятнадцять років вона призвичаїлася жити на широку ногу, і нині їй доводилось розв'язувати вельми важку, точніше – нерозв'язну проблему: жити в Мілані на пенсію в півтори тисячі франків. Із палацу вона перебралася в дві кімнатки на п'ятому поверсі, розрахувала всю челядь і навіть покоївку, замінивши її старою прибиральницею. Ця жертва була, власне, не така вже й геройська та важка, як нам здається: в Мілані з бідності не сміються, а, отже, вона не лякає, як найгірше лихо. В цій шляхетній бідності Джіна прожила кілька місяців. Лімеркаті і навіть граф Н ***, теж претендент на її руку, постійно бомбардували графиню листами. Та ось маркіз дель Донго, скнара, яких мало, подумав, що його недруги, бачачи сестрине убожество, можуть позловтішатися. Як? Уроженка дель Донго змушена жити на пенсію, яку призначає генераловим удовам віденський двір, що виявив таку несправедливість до нього!

Він написав Джіні, що в замку Гріанта її чекають палати й утримання, гідні її як його сестри. Думку про новий спосіб життя графиня сприйняла з захватом, душа в неї була мінлива. В цьому статечному замку, що велично височів серед столітніх каштанів, посаджених ще в добу герцогів Сфорца, Джіна не гостювала вже двадцять років. «Там мене чекає спокій, – казала вона собі. – А хіба в моєму віці це не можна назвати щастям? (Джіні пішов тридцять другий

рік, і вона гадала, що їй пора на відпочинок.) На березі чарівного озера, де я народилася, я віднайду нарешті щасливе, мирне життя».

Не знаю, чи помилилась вона, але, безперечно, ця палка душа, яка легко відмахнулася від двох величезних маєтків, принесла щастя до замку Гріанта. Обидві її небоги нетямалися з радості. «Ти мені вернула чудові дні молодості, – приказувала маркіза, цілючи її. – А перед твоїм приїздом мені було сто років!» Разом з Фабріціо графиня знов одвідала чарівні околиці Гріанти, справжній рай для мандрівників: віллу Мельці на тому боці озера, саме навпроти замку, з вікон якого розгортається краєвид на неї, священний гай Сфондрата, розташований вище по крутосхилу, і гострий виступ того мису, що поділяє озеро на два рукави: один звернутий до Комо, чудовий м'ясою розкішшю своїх обрисів, і другий, простелений до Легко серед похмурого бескеття. З цими величезними й затишними ландшафтами може зрівнятися, але аж ніяк не перевищує їх мальовничістю найславетніший куточок у світі – Неаполітанська затока. Графиня захоплено відчувала, як воскресають у ній спогади ранньої юності, і зіставляла їх із свіжими враженнями. «Довкола озера Комо, – думала вона, – не видно, як на берегах Женевського озера, широких полів, тут нема родючих нив, обнесених огорожею, оброблених за найкращими способами рільництва, що, знай, нагадують про гроші та зиск. Тут звідусіль підносяться високі й невисокі *горби*, на них довільно розкидані купи дерев, і рука людська ще не зіпсувала їх, не обернула в статтю прибутку. Мальовничими узбіччями збігають до озера ці горби з дивовижними обрисами, і переді мною, як живі, постають принадні картини природи, змальовані Тассо⁶⁷ та Аріосто. Все тут шляхетне і лагідне, все промовляє про кохання, ніщо не нагадує про потворність цивілізації. Тонуть у рясному листі села, притулені на гірських спадах, а над кронами дерев бовваніють стрункі дзвіниці, тішачи зір своєю архітектурою. Якщо нивка завширшки в п'ятдесят кроків оброблена де-не-де між каштанниками і заростями дикої вишні, то як любо бачити, що все там росте буйніше, вільніше, ніж деінде. А ген за тими високими узгір'ями, чий гребені ваблять самотніми будиночками, такими затишними, що в кожному з них хотілося б оселитися, здивованому оку відкриваються піки альпійських вершин, укриті вічним снігом, і ця сувора картина, нагадуючи про пережиту долю, посилює втіху від усього теперішнього. Уява зворушена далеким благовістом у якомусь хутірці, захищеному за деревами, звуки линуць над озером і тануть, навівають солодку меланхолію, покору і ніби кажуть: «Життя минає, не носися так високо, бери щастя, доступне тобі, і тішся».

Те, що промовляли ці чарівні, ні з чим незрівнянні береги, повернуло душі графині її шістнадцять років. Їй здавалось неймовірним, як вона могла прожити стільки часу, ні разу не приїхавши помилуватися цим озером. «Невже, – думала вона, – щастя чекало мене на порозі старості?» Вона купила човна; Фабріціо, маркіза і сама Джіна оздобили його власноруч, оскільки їм завжди було сутужно на гроші, хоча в домі панувала розкіш: після опали маркіз дель Донго нічого не шкодував задля аристократичної пишноти. Так, наприклад, він звелів насипати греблю, витративши на це вісімдесят тисяч франків, щоб відвоювати в озера прибережну смужку завширшки в десять кроків перед славетною каштановою алеєю, що тягнеться в бік Каденабії. В кінці греблі підносились капличка з циклопічних гранітних брил, споруджена за проектом відомого маркіза Каньоли, а в цій капличці модний міланський скульптор Маркезі споруджував тепер усипальницю для маркіза – численні барельєфи на гробниці повинні були зображувати подвиги його предків.

Супроводити дам у прогулянках хотів і старший брат Фабріціо, маркезіно Асканьо, але тітка бризкала водою на його пудрене волосся і щодня вигадувала, як би уїдливіше дошкулити цьому чванькові. Нарешті веселе товариство, що боялося сміятись при ньому, перестало бачити в човні його бліде пухке обличчя. Ні для кого не було таємницею, що він бігає до свого

⁶⁷ Тассо Торквато (1544–1595) – видатний італійський поет, автор поеми «Визволений Єрусалим» (1580).

таточка зводити наклепи, а всі однаково мушили остерігатися того деспота, який після своєї вимушеної відставки просто казився з люті.

Асканьо дав слово помститися Фабріцію.

Якось схопилася буря, і човен мало не перекинувся; хоча грошей було обмаль, перевізникам заплатили щедро, щоб вони не сказали про це маркізові: той і так бурчав, що його обидві доньки катаються в човні. Згодом їх ще раз захопила буря, на цьому гарному озері борвії налітають раптово і бувають дуже небезпечні: з двох гірських ущелин на протилежних берегах понесуться раптом шквали і зітнуться між собою на воді. В самий розпал хвищі і громових ударів графині закортіло висадитись на самотню скелю посеред озера, площею не більше, ніж кімнатка; вона казала, що звідти перед нею розгорнеться незвичайне видовище: вона побачить, як звідусіль розбиваються об острівця скажені вали; проте, вискочивши з човна, графиня упала в воду. Фабріцію кинувся її рятувати, і обох занесло далеченько. Що й казати, топиться не дуже приємно, але нудьгу, на її превеликий подив, було прогнано геть із феодального замку. Графиня любила простакуватого абата Бланеса й дуже захопилася астрологією. Після купівлі човна залишилися гроші, всі вони пішли на придбання маленького телескопа, що трапився випадково. Майже щовечора, разом з небогами й Фабріцію, Джіна вмошувалася з цією трубою на майданчику готичної замкової вежі.⁶⁸ Фабріцію ділився своїми знаннями, і товариство дуже весело проводило кілька годин на вежі, далеко від підслухачів.

Щоправда, бували дні, коли графиня не хотіла озиватися ні до кого й словом. Задумана, вона самотньо блукала під розлогими каштанами. Вона була надто розумна, щоб іноді не відчувати, як важко, коли нема кому відкрити душу. Але назавтра після такої душевної кризи графиня вже сміялася, як і раніше. Звичайно до похмурих роздумів цю невсипущу натуру спонукували нарікання маркізи, її невістки.

– Невже в цьому понурому замку минуть останні дні нашої молодості? – вигукувала маркіза.

До графининоного приїзду їй ніколи не спадали такі скорботні думки.

Так минула зима 1814–1815 років. Незважаючи на своє убозтво, графиня двічі їздила на кілька днів до Мілана: треба було подивитися чудові балетні вистави Вігано⁶⁹ в театрі Ла Скала, і маркіз не забороняв дружині супроводжувати зовицю. Одержавши в Мілані тримісячну пенсію, вдова генерала Цізальпінської республіки кілька цехінів⁷⁰ позичала пребагатій маркізі дель Донго. Поїздки були чарівні, жінки запрошували на обід старих приятелів і тишилися, сміючись з усього, як діти. Повна запалу й щирості італійська веселість дозволяла їм забувати, як гнітюче діяли в Гріанті криві погляди маркіза та його старшого сина. Фабріцію, уже шістнадцятилітній хлопчак, виконував обов'язки гостинного хазяїна дому.

Сьомого березня 1815 року дами, повернувшись напередодні з чудової подорожі до Мілана, прогулювались гарною платановою алеєю, недавно продовженою до самого берега. З боку Комо показався човен, з його борту хтось подавав дивні знаки. Скоро на греблю вискочив маркізів агент: у бухті Жуан щойно висадився Наполеон.⁷¹ Такій події простодушно здивувалась Європа, але маркіза дель Донго вона нітрохи не вразила. Він одразу написав цісареві листа, сповненого вірнопідданських чуттів, запропонував свої здібності та кілька мільйонів і повторив, що міністри його величності – яacobінці, які злигалися з паризькими бунтарями. Восьмого березня, о шостій годині ранку, маркіз, убравшись у мундир при всіх орденах, переписував з голосу старшого сина чернетку вже третьої депеші і статечно мережив своїм гарним

⁶⁸ *Готична вежа* – тобто побудована в готичному стилі, характерному для західноєвропейської архітектури XII–XVI ст. (гостроконечні склепіння, стрілчасті вікна тощо).

⁶⁹ *Вігано Сальваторе* (1769–1821) – славетний італійський балетмейстер.

⁷⁰ *Цехін* – золота венеціанська монета, що вперше з'явилася в кінці XIII ст. З середини XVI ст. розповсюджується по всіх країнах Європи під назвою дукату.

⁷¹ Це відбулося 1 березня 1815 р. біля французького міста Канни.

охайним письмом папір, оздоблений августійшим портретом у вигляді водяного знака. А в цей самий час Фабріціо, звелівши доповісти про себе, входив до покою графині П'етранера.

– Я іду, – заявив він. – Хочу пристати до імператора, адже він також і король Італії, і він так прихильно ставився до твого чоловіка! Я вирушаю через Швейцарію. Цієї ночі мій приятель Вазі, торговець барометрами з Менаджо, дав мені свій паспорт. Дай мені кілька наполеондорів,⁷² я маю тільки два золотих, але якщо доведеться, я піду пішки.

Графиня заплакала з радощів і туги.

– Отче небесний! Як тобі спала така божевільна думка? – вигукнула вона, стискаючи руки Фабріціо.

Вона встала з ліжка і добула з одержної шафи старанно прихований гаманець, розшитий бісером – усе її добро.

– На, – сказала вона Фабріціо. – Але Богом святим благаю – бережи себе. На кого ти залишиш безталанну матір і мене, якщо тебе вб'ють? А сподіватися на перемогу Наполеона годі: ці панове зуміють його з світу зігнати. Хіба ти не чув тиждень тому в Мілані розповіді про те, як його двадцять три рази пробували вбити? Замахи були так добре підготовлені, що вцілів він лише дивом. А тоді ж він був усемогутній. Тобі добре відомо, що наші вороги сплять і бачать його мертвим. Після його вигнання Франція геть занепаля.

З глибоким хвилюванням говорила графиня про долю, що чекає Наполеона.

– Дозволяючи тобі їхати до нього, я жертвую найдорожчою для мене істотою на світі, – промовила вона.

Очі Фабріціо зволожилися, і він заплакав, обіймаючи графиню, але воля його ні на мить не схитнулася. Він із запалом розтлумачив своїй дорогій приятельці, які мотиви схилили його до такої постанови; ми дозволимо собі вважати їх вельми потішними.

– Учора ввечері за сім хвилин перед шостою ми, як ти пам'ятаєш, прогулювалися платановою алеєю на березі озера, під Каза Соммаріва, і простували в південному напрямку. Саме в цей час я помітив здалеку того човна, що плів з боку Комо і ніс нам велику новину. Я дивився на човна, зовсім не думаючи про імператора, я лише заздрих долі тих, хто має змогу подорожувати, і раптом глибоке хвилювання пройняло мене. Човен пристав до берега, агент батька щось прошептав йому, батько раптом поплотнів, відвів нас убік і переказав нам *моторошну новину*. Я одвернувся і почав дивитись на озеро лише для того, щоб приховати сльози радості, які бризнули з моїх очей. І тут високо-високо вгорі, по праву руку, я вгледів орла, Наполеонового птаха. Орел велично летів у бік Швейцарії, а отже – Парижа. І я одразу сказав собі: «Я теж перетну Швейцарію з прудкістю орла, пристану до цього великого мужа і запропоную йому, що в моїй змозі, – підтримку моєї кволої руки. Він хотів повернути нам вітчизну, він любив мого дядька!» Перш ніж орел зник, у мене раптом висохли сльози, – ось доказ, що ця думка послана мені згори: тільки-но я ухвалив цю постанову, як одразу побачив, яким чином можна її здійснити. І одразу весь смуток, що, як тобі відомо, отруював мені життя, де й подівся, ніби розвіяний Божественним подихом. Великий образ постав перед моїм зором: Італія підводиться з того болота, куди втоптали її німці; вона простягає до свого короля і визволителя знівечені, ще закуті в кайдани руки.⁷³ І я подумки сказав собі: «Я, досі незнаний син нашої багатостраждальної матері, піду, щоб померти чи перемогти з тим, кого послала сама доля, хто хотів змити з нас ганьбу від погорди, з якою на нас дивляться всі, навіть найпідліші, найпоневоленіші жителі Європи».

– Знаєш, – додав він тихо, дивлячись на графиню розпаленим поглядом, – знаєш той каштан, який у рік мого народження мати власноручно посадила напровесні на березі струмка

⁷² Наполеондор – золота французька монета часів Наполеона.

⁷³ Ці пишномовні слова віддають прозою вірша славетного Монті (Прим. автора). Монті Вінченцо (1754–1828) – італійський поет, якого прозвали хамелеоном за вміння пристосовуватись до всякого уряду.

в нашому ліску, за дві милі від Гріанти? Так ось, перш ніж вирушити в похід, я пішов подивитись на своє дерево. «Весна тільки почалася, – сказав я собі, – якщо на дереві є вже листячко, це буде добра привістка для мене». Я теж повинен скинути з себе заціпеніння, в якому животію тут, у цьому похмурому й холодному замку. Хіба ці старі зчорнілі мури, що колись правили за знаряддя деспотизму і тепер залишилися його символом, не є символом понурої зими? Для мене вони те саме, що зима для мого дерева.

І от, чи повіриш, Джіно, але вчора ввечері, о пів на восьму, я прийшов до мого каштана: на ньому було листячко, воно вже розпустилося величеньке! Я цілував листочки тихенько, щоб не пошкодити їх. Потім обережно обкопав моє улюблене дерево. І, одразу сповнений нового запалу, подався гірською стежкою до Менаджо: мені потрібен паспорт, щоб перейти Швейцарію. Час летів, була вже перша ніч, коли я прийшов до дому Вазі. Я гадав, що мені доведеться довго стукати, щоб розбудити його. Але він не спав, а розмовляв з трьома приятелями. Після перших моїх слів він кинувся обіймати мене й гукнув: «Ти хочеш пристати до Наполеона!» Його приятелі й собі палко обняли мене. «Ех, чому я жонатий!» – зітхав один із них.

Пані П'етранера замислилася; вона вважала за свій обов'язок щось заперечити. Якби Фабріціо не був такий зелений, він одразу б зрозумів, що графиня сама не вірить тому, що намагається довести. Але попри недосвідченість він був людина рішуча і пропустив повз вуха ці докази. Зрештою графиня обмежилася проханням, щоб він бодай повідомив матір про свій намір.

– Вона перекаже сестрам, а те жіноцтво, як завжди, несамохіть зрадить мене! – гукнув Фабріціо з якоюсь бундючною зневагою.

– Відгукуйся про прекрасну статтю шанобливіше, – сказала графиня, усміхаючись крізь сльози. – Саме прекрасна стаття допоможе тобі домогтися кращої долі. Чоловіки тебе ніколи не любитимуть, у тебе забагато вогню – це дратує прозаїчні душі.

Довідавшись про синові химерні задуми, маркіза заридала; вона не побачила в них нічого героїського й намагалася будь-що утримати його дома. Але, переконавшись, що ніякими перепонами, окрім в'язничних мурів, сина не утримати, вона віддала Фабріціо весь свій невеличкий запас грошей. Потім згадала, що напередодні маркіз довірив їй вісім чи десять діамантів, вартістю близько десяти тисяч франків, попросивши замовити для них оправу в міланського ювеліра. Сестри ввійшли до матеріної кімнати саме тоді, коли графиня зашивала діаманти в підшивку подорожнього вбрання нашого героя. Він повернув бідолахам кілька їхніх монет. Сестри зустріли таким бурхливим захватом намір Фабріціо, з такою галасливою радістю кинулися обіймати його, що він схопив ще не зашиті в підшивку діаманти і вирішив негайно рушити в путь.

– Ви несамохіть зрадите мене, – сказав він сестрам. – З такою силою грошей мені зовсім зайве брати ще якісь пожитки, їх скрізь можна купити.

Обнявши востаннє дорогих рідних, він пустився в дорогу, не заходячи навіть до своєї кімнати. Побоюючись кінної погоні, він ішов так швидко, що того самого вечора опинився в Лугано.⁷⁴ Хвалити Бога, він уже в Швейцарії! Тепер нема чого боятися, що підкуплені батьком жандарми схоплять його на безлюдному шляху. З швейцарського міста він написав батькові патетичного листа – хлоп'яча слабкість, лист лише розпалив маркізову лютю. Потім поштовими кінсьми Фабріціо подолав Сен-Готардський перевал⁷⁵ і, їдучи дуже швидко, перетнув французький кордон біля Понтарльє. Імператор був у Парижі. Але тут Фабріціо спіткала халепа. Він вирушив з непохитним наміром особисто поговорити з імператором. Йому й на думку не спало, що це не так легко. У Мілані він разів десять на день бачив принца Євгенія і при бажанні міг

⁷⁴ Лугано – місто в Швейцарії.

⁷⁵ Сен-Готардський перевал – вершина в Альпах.

би заговорити з ним. У Парижі він щоранку бігав на двір Тюїльрі,⁷⁶ бачив, як оглядає військо Наполеон, але ні разу не зумів наблизитись до імператора. Герой наш думав, що всі французи, так само як і він, глибоко схвилювані небезпекою, що загрожує вітчизні. Обідаючи у готелі, де він зупинився, Фабріціо широко говорив про свої наміри і свою любов до Наполеона. За столом йому трапились милі й товариські молодики, ще більші ентузіасти, ніж він сам, і за кілька днів вони обдерли його як липку. На щастя, із скромності він не заїкнувся про діаманти, які дала йому мати. Одного ранку, після нічної гулянки, він побачив, що його обібрали до нитки. Тоді він купив двоє чудових коней, найняв служника – відставного солдата, що був за конюха в баришника і, сповнений зневаги до юних парижан-базік, подався до війська. Він знав тільки одне: армія збирається десь в околиці Мобежа.⁷⁷ Прибувши на кордон, він, одначе, вважав смішним влаштуватися в якійсь господі і грітися при коминку, коли солдати отаборилися в полі. Хоч як його розраджував служник, людина не позбавлена здорового глузду, Фабріціо нерозважно вирушив у табори, розташовані біля самого кордону на шляху до Бельгії.

Ледве він добрався до першого від шляху батальйону, солдати вступилися в нього: цей молодий буржуа здався їм одягнутим не по-військовому. Вечоріло, тягнув холодний вітер. Фабріціо підійшов до багаття і попросив погрітися, пообіцявши заплатити за гостинність. Здивовані його наміром платити, солдати презирнулися, проте добродушно посунулися і дали йому місце біля багаття. Служник влаштував йому заслонку од вітру. Але через годину, коли повз табір проходив полковий писар, солдати доповіли йому про появу невідомого, який поганенько говорив по-французькому. Писар допитав Фабріціо, той заговорив про свою палку любов до імператора, але з таким підозрілим акцентом, що писар запропонував йому піти разом до полковника, командир квартирував на сусідній фермі. З двома кінями на поводі підійшов служник Фабріціо. Побачивши цих чудових коней, писар вирячив очі і, миттю передумавши, заходився розпитувати служника. Воїн-ветеран, одразу збагнувши стратегію співрозмовника, сказав, що його хазяїн має високих заступників і що, звісно, ніхто не наважиться *поцупити* його чудових коней. Писар тут же гукнув солдатів – один схопив за комір служника, другий узяв за повід коней, а писар суворо звелів Фабріціо беззастережно йти слідом.

Прогнавши піхтурою Фабріціо добру милю⁷⁸ в пільмі, яка здавалася ще темнішою від табірних багать, що звідусіль осявали обрії, писар передав Фабріціо жандармському офіцерові, і той суворим тоном зажадав у нього паперів. Фабріціо показав паспорт, де він називався роз'їзним торговцем барометрами.

– От йолопи! – вигукнув офіцер. – Пишуть таке, що й на голову не налізе!

Він почав допитувати нашого героя, той вкрай захоплено заговорив про імператора, про свободу, але жандармський офіцер зареготав.

– Сто чортів! А з тебе хитрун нікудишній! – вигукнув він. – Мабуть, нас уже зовсім за бовдурів мають, якщо засилають сюди таких шмаркачів, як ти!

І що Фабріціо не говорив, силкуючись довести, що він і справді не торговець барометрами, офіцер відправив його під вартою до в'язниці сусіднього містечка Б., куди наш герой дістався лише о третій ранку, не тямлячи себе з обурення і падаючи з утоми.

Фабріціо просидів у цій жалюгідній в'язниці тридцять три довгих дні, спершу дивуючись, потім обурюючись, а головне, зовсім не розуміючи, чому з ним так учинили. Він стро-чив комендантові фортеці листа за листом, і дружина тюремного наглядача, гожа тридцятишестилітня фламандка, зголосилася передавати листи за адресою. Та оскільки їй зовсім не хотілося, щоб розстріляли такого гарного та ще й щедрого хлопця, – він платив їй за послуги, –

⁷⁶ Тюїльрі – палац французьких королів, тоді резиденція Наполеона, побудований на місці старих черепичних майстерень, звідки й назва палацу «тюїль» (франц.) – черепиця.

⁷⁷ Мобеж – місто на півночі Франції, біля бельгійського кордону.

⁷⁸ Миля – міра довжини, морська дорівнювала 1,85 км, російська стара – 7,43 км.

то всі його листи попадали в грубку. Вона приходила до в'язня о пізній вечірній порі і терпляче вислуховувала його скарги. Чоловікові вона сказала, що шмаркач при грошах, і обачливий тюремник дозволив їй діяти на свій розсуд. Скориставшись з цієї поблажливості, вона заробила у Фабріцію кілька наполеондорів: писар забрав у нього лише коней, а жандармський офіцер не конфіскував нічого. Одного червневого полудня Фабріцію почув виразну, але далеку канонаду. Нарешті почалося! З нетерпіння серце в Фабріцію так і затьохкало. Знадвору теж долинув гамір: справді почався великий рух армії, і через містечко проходили три дивізії. Близько одинадцятої вечора прийшла поспівчувати Фабріцію дружина наглядача, і цього разу він зустрів її привітніше, ніж завжди. Стискаючи їй руки, він сказав:

– Допоможіть мені звідси вибратися. Честю присягаюсь, я вернуся до в'язниці, як тільки скінчиться битва.

– Ет, казна-що плетеш! А *мастило* маєш?

Фабріцію стурбував, він не збагнув, що означає *мастило*. Зауваживши його тривогу, наглядачка подумала, що він на бобах. Замість говорити про золоті дукати, як збиралася спершу, вона вже заговорила про самі франки.

– Слухай, – сказала вона. – Якщо ти можеш дати мені сотню франків, я парою подвійних наполеондорів закрию очі капралові, коли він прийде вночі міняти варту, то капрал і не побачить, як ти майнеш. Він погодиться, якщо його полк повинен виступати завтра.

Вони сторгувалися. Тюремниця навіть запропонувала сховати Фабріцію у своїй спальні: вранці звідти йому легше втекти.

На зорі, ще не розвидніло, розчулена жінка сказала Фабріцію:

– Дорогенький, ти замолодий для такої паскудної справи. Послухай мене, кинь ти все це!

– З якої речі? – відповів Фабріцію. – Хіба захищати вітчизну – злочин?

– Годі-бо! Ніколи не забувай, що життя тобі врятувала я. Справа твоя очевидна – тебе напевне розстріляли б. Але ж дивись, не пробалакайся, а то через тебе ми з чоловіком втратимо місце. І краще нікому не повторюй вигадки, що ти міланський дворянин, переодягнений на торговця барометрами, це чисте безглуздя. А зараз слухай мене уважно. Я тобі дам мундир того гусара, який позавчора помер у нашій в'язниці. Намагайся менше розмовляти, а вже як якийсь вахмістр чи офіцер причепиться, почне допитувати, кажи, що ти занедужав у дорозі й лежав у селянському домі, що селянин з жалю підібрав тебе, коли ти тіпався від лихоманки в придорожньому рові. Якщо тобі не повірять, додай, що ти відстав від полку. Тебе, хоч-не-хоч, можуть арештувати, бо в тебе вимова не наша, то ти скажи, ніби ти п'ємонтець,⁷⁹ призначений до війська, залишився торік у Франції, – словом, ще вигадай що-небудь.

Вперше по тридцяти трьох днях обурення Фабріцію зрозумів, через що йому довелося поневірятися. Його вважали за шпигуна! Він почав переконувати наглядачку, настроєну того ранку ніжно. І поки фламандка, озброєна голкою, вшивала гусарський мундир, для Фабріцію заширокий, він досить доладно розтлумачив цій жінці свою історію. Вона слухала вражено, але на хвилинку повірила: вигляд він мав такий наївний, і гусарське обмундирування так личило йому!

– Якщо тобі вже закортіло воювати, – мовила вона, наполовину переконана в його щирості, – треба було в Парижі записатися до якогось полку. Поставив би вахмістрові вина, і він би тобі все влаштував.

Багато корисних порад, як поводитися надалі, дала тюремниця Фабріцію, і нарешті, коли на світ благословило, випустила його надвір, сотні разів змусивши запрягтися, що він ніколи і ні за яких обставин не згадає її імені.

Не встиг Фабріцію, з гусарською шаблею при боці, бадьорим кроком вийти з містечка, як його огорнули сумніви. «Ну ось, – думав він, – я іду в мундирі і з подорожньою якогось гусара,

⁷⁹ П'ємонтець – житель П'ємонту, італійської області, яка межує зі Швейцарією та Францією.

померлого в тюрмі. А його, кажуть, запроторили за те, що він украв корову й срібний столовий набір. Я, так би мовити, вліз у його шкуру, хоча цього нітрохи не хотів і ніяк не передбачав. Тут пахне тюрмою!.. Прикмета цілком ясна. Мені доведеться довго поневірятись за ґратами».

Не минуло й години після розлуки Фабріціо з його рятівницею, як линув дощ та такий рясний, що свіжоспечений гусар ледве витягував з болота ноги в чоботиськах, явно не на його міру. Зустрівши селянина верхи на сухоребрій конячині, він купив у хазяїна цю шкапу, домовляючись на мигах, бо пам'ятав пораду тюремниці говорити якнайменше через чужоземну вимову.

Того дня армія, здобувши перемогу під Лінії,⁸⁰ марширувала на Брюссель, це було напередодні битви під Ватерлоо,⁸¹ їдучи під безперервною зливою, близько полудня Фабріціо почув гуркіт гармат. На радіощах він одразу забув про довгі й тоскні хвилини розпачу, пережиті в несправедливому ув'язненні. Їхав він, поки смеркло, і, навчений гірким досвідом, вирішив заночувати в селянській хатинці, що стояла обіч дороги. Господар побивався, запевняв, що в нього все позабирали. Фабріціо дав йому еку, і в господі зразу знайшовся овес. «Юнь у мене нікудишній, – думав Фабріціо, – але якийсь писар ще зазіхне на нього». І він уклався спати в стайні, поряд з жолобом. Назавтра, за годину до світання, Фабріціо вже їхав шляхом і, лагідно поплескуючи шкапу, зумів пустити її трюхом. Близько п'ятої⁸² він почув канонаду: починалась битва під Ватерлоо.

⁸⁰ *Лінії* – село в Бельгії біля Брюсселя, де 16 червня 1815 р. Наполеон здобув перемогу над пруськими військами, очолюваними Блюхером.

⁸¹ *Битва під Ватерлоо* за 17 км від Брюсселя, де було розбито наполеонівську армію, відбулася 18 червня 1815 р.

⁸² *Близько п'ятої...* – у Стендаля неточність, битва під Ватерлоо почалася о пів на дванадцятю.

Розділ третій

Незабаром Фабріціо трапились маркітантки,⁸³ і велика вдячність, яку він відчував до тюремниці з містечка Б., спонукала його звернутись до них. Він запитав однієї, де йому шукати четвертий гусарський полк, в якому він служить.

– А ти б ліпше не поспішав, лебедику! – відповіла маркітантка, зворушена блідістю й гарними очима Фабріціо. – Бій сьогодні буде запеклий, а подивитись на твою ручку: де вже тобі шаблею рубати! Якби ти мав рушницю, ще с'як-так, бабахкав би з неї нарівні з усіма.

Ця порада не сподобалась Фабріціо, він ударив коня, але хоч як поганяв його, так і не випередив маркітантського воза. Вряди-годи гармати ніби ревіли ближче, і тоді рев заважав розмові. Не тямлячи себе від захвату, Фабріціо знов заговорив з маркітанткою. З кожним її словом він радів усе більше. І жінка ця здавалась йому такою доброю, що він, зрештою, розповів їй геть усе, приховавши лише своє справжнє ім'я і втечу з в'язниці. Маркітантка була здивована й нічого не тямляла в тому, що їй набалакав цей гарненький солдатик.

– Ага, ясно! – вигукнула вона з переможним виглядом. – Ти – панич і, мабуть, закохався в дружину якогось капітана четвертого гусарського полку. Твоя любка справила тобі мундир, ти його надів і тепер їдеш навздогін за нею. І ось хрест святий: таж ти зроду не був солдатом! А оскільки ти хоробрий, а твій полк пішов в огонь, ти не хочеш пасти задніх і собі рвешся в бій.

Фабріціо погоджувався з усім – тільки так можна було почути розумну пораду. «Звичай у цих французів мені зовсім не відомі, – міркував він, – і якщо хтось не візьметься мною керувати, я, чого доброго, знову попаду в тюрму та ще й позбудуся коня».

– Насамперед, лебедику, – сказала маркітантка, все більше проймаючись до нього симпатією, – насамперед признайся, що тобі нема ще й двадцяти одного року. Тобі десь од сили сімнадцять.

То була правда, і Фабріціо залюбки визнав її.

– Виходить, ти ще навіть не рекрут і ладен важити головою лише задля гарних очей твоєї капітанші. Сто чортів, і вона не прогадала! Так ось, якщо в тебе залишилося трошки золотих кружалець із тих, що вона тобі подарувала, ти мусиш передусім купити іншого коня. Дивись, як твоя шкапа стриже вухами, тільки-но гармата ревне ближче: це селянський кінь, через нього, скоро потрапиш на передову, тебе вб'ють. Стривай, бачиш оно-но, над живоplotом, білий димок? Це, хлопче, палять із рушниць. Отож готуйся; як засвистять кулі, душа твоя майне в п'яти. Поки є час, попоїж, підкріпись.

Фабріціо послухався і дав маркітантці наполеондора, попрохавши взяти з нього, скільки належить.

– Отакої! Дивитися на тебе жаль! – вигукнула жінка. – Дурненький! Не вміє навіть грошей витратити. Треба було б тебе провчити. Ось покладу до кишені твою монету та як чкурну своєю Красунею. Попробуй наздогнати своєю шкапою! Що б ти робив, недотепо, якби я погнала щосили! Знай: коли ревуть гармати, золота нікому не показуй. Ось тримай здачу – вісімнадцять франків п'ятдесят сантимів. Сніданок твій коштує тільки тридцять су.⁸⁴ А коней тут незабаром можна буде купити скільки заманеться. За доброго коника давай десять франків, у кожному разі, не більше двадцяти, навіть якби це був огир чотирьох Емонових синів.⁸⁵

Коли Фабріціо закінчив снідати, безугавне базікання маркітантки урвала якась жінка, що ріллею зненацька виїхала на шлях.

⁸³ *Маркітантка* – торговка, яка йшла за армією під час військового походу.

⁸⁴ *Сантим* – дрібна мідна французька монета; *су* – дрібна мідна і срібна французька монета.

⁸⁵ Тобто чарівний кінь Баяр, який неодноразово врятовував чотирьох Емонових синів, героїв французької середньовічної поеми.

– Гей, Марго! Агов! – гукнула вона. – Бери праворуч. Твій шостий егерський⁸⁶ стоїть там.

– Ну, хлопче, доведеться розлучитися, – сказала маркітантка нашому героєві. – Мені, їй-богу, шкода тебе. Сподобався ти мені, хай тобі грець! Нічогісінько ти не знаєш, кожен тебе пошіє в дурні, бігме! Їдьмо краще зі мною до шостого егерського.

– Я й сам розумію, що не знаю нічогісінько, – відповів Фабріціо, – але я хочу битися і пошу он туди, де білий димок.

– Та ти поглянь, як твій кінь стриже вухами! Тільки-но туди над'їдеш, тобі його не втримати, – хоч який він захльостаний, подасться галопом і бозна-куди тебе занесе. Хочеш послухати доброї ради? Ось як зроби: тільки-но під'їдеш до цепу, спішся, підбери з землі рушницю і ладунку, ставай у лаву й роби все так, як солдати. Але ж, Боже милосердний! Ти, мабуть, і набою не вмієш скушувати!

Зачеплений за живе, Фабріціо мусив признатися своїй новій подрузі, що вона вгадала.

– Бідолаха! Заб'ють тебе одразу, істинний Бог! Заб'ють. Чи довго до лиха! Ні, тобі неодмінно треба їхати зі мною! – владно заявила маркітантка.

– Але я хочу битися!

– А ти й будеш битися! Ще й як! Шостий егерський – бравий полк, а роботи сьогодні всім вистачить.

– А скоро ми розшукаємо ваш полк?

– Найбільше десь за чверть години.

«Ця добра жінка відрекомендує мене, – міркував Фабріціо, – мене через мою недосвідченість не приймуть за шпигуна, і я зможу взяти участь у битві».

Раптом гуркіт канонади посилювався, постріли почастишали. – Ніби чотки перебирають, – сказав собі Фабріціо.

– Ось уже й рушничні залпи чути, – сказала маркітантка, поганяючи коня, підбадьореного звуками бою.

Жінка звернула праворуч і рушила пугівцем через луки; болото тут було до колін, віз мало не загруз. Фабріціо підпихав колеса. Кінь його двічі упав. Незабаром під ногами стало сухіше, але дорога перейшла на стежку, що плуталася в траві. Не встиг Фабріціо проїхати нею кроків з п'ятсот, як кінь його став мов укопаний: поперек стежки лежав труп, що злякав і коня, і верхівця.

Обличчя Фабріціо, звичайно бліде, позеленіло. Маркітантка глянула на мерця і буркнула собі під ніс: «Не з нашої дивізії». Потім, зиркнувши на нашого героя, пирхнула сміхом.

– Ха-ха-ха! Ну що, хлопче? Це тобі не цяцьки! – гукнула вона.

Фабріціо скам'янів із жаху. Найбільше його вразили босі брудні ноги, вже роззуті, та й сам труп роздягли, залишивши тільки подерті, обляпані кров'ю штани.

– Ближче, ближче! – сказала маркітантка. – Спішуйся, тобі треба звикати. Ти диви! – гукнула вона. – В голову влучило!

Так і є, куля влучила біля носа і вийшла через ліву скроню, огидно спотворивши обличчя. Вціліле око залишилося розплющене.

– Чого став? Злазь! – повторила жінка. – Підійди, привітайся, поручкайся! Може, він тобі відповість.

Фабріціо від огиди млоїло, проте він скочив з коня, підійшов до трупа, взяв його за руку й міцно труснув. Але відійти вже не міг, ніби заляк. Він відчував, що йому забракне сили сісти в сідло. Особливо жало розплющене око.

«Маркітантка вважатиме мене за боягуза», – гірко подумав він. І все-таки не міг ступити й кроку: одразу упав би. Для нього то була страшна хвилина. Він справді був майже непритомний. Помітивши це, маркітантка жваво скочила з воза і мовчки піднесла йому чарку горілки.

⁸⁶ Егерський (полк) – кіннота.

Фабріцію одним духом вихилив її, потім виліз на коня і, ні слова не кажучи, поїхав далі. Маркітантка вряди-годи зиркала на нього спідлоба.

– Завтра, хлопче, підеш у бій, – сказала вона нарешті, – а сьогодні залишайся зі мною. Сам бачиш, тобі ще треба призвичаїтися до солдатського ремесла.

– Навпаки, я зараз же хочу битися! – вигукнув наш герой із таким завзяттям, що це здалося маркітантці добрим знаком.

Гарматний гуркіт дужчав і ніби ближчав. Постріли лунали поспіль, звук зливався в безперервну басову ноту, і на тлі цього безугавного протяглого реву, подібного до далекого шуму водоспаду, дуже чітко вирізнялись рушничні залпи.

Саме цієї хвилини дорога привела їх до гайка. Маркітантка побачила, як назустріч прожогом біжать четверо французьких солдатів. Вона скочила з воза і, відбігши кроків двадцять від шляху, сховалася в ямі, що залишилась після викорчуваного дерева. «Ага, – сказав собі Фабріцію, – зараз побачимо, чи боягуз я». Він став біля покинутого воза і видобув шаблю. Не звертаючи на нього ніякої уваги, солдати побігли краєм гайка, по ліву руку від шляху.

– Це наші, – спокійно сказала маркітантка, повертаючись, геть засапана, до свого візка. – Якби твій кінь міг бігти чвалом, я б сказала тобі: скачи до краю гайка, поглянь, чи є хто на луках.

Просити себе двічі Фабріцію не змусив. Він виламав тополину гілку, обчухрав її і заходився щосили шмагати свою шкапину. Вона понеслася галопом, але за хвилину знову потрюхикала. Маркітантка пустила свого коня учвал.

– Стій, почекай! – кричала вона Фабріцію.

Невдовзі обоє виїхали з гаю. Зупинившись посеред луків, вони почули страшенний гуркіт, гармати й рушниці гатили звідусіль: справа, зліва, ззаду. В далечині їм відкрився куточок битви, – гайок, із якого вони виїхали, ріс на пагорбі, що височів на вісім-десять футів над луками, але на самих луках не було ані душі. Луки на відстані тисячі кроків од них були облямовані довгою смугою рясних верб. Білий дим підносився над вербами, іноді клубочачись і вихрячись у небі.

– Аби ж то знаття, де наш полк, – мовила заклопотана маркітантка. – Їхати навпростець луками не можна. Послухай-но, – сказала вона Фабріцію, – якщо ти наткнешся на ворога, штрикай його одразу шаблею, а не показуй, який ти рубака.

Та в цю мить маркітантка помітила тих чотирьох солдатів, про яких ми щойно згадували. Вони показалися з лісу, що по праву руку од шляху. Один їхав верхи.

– Ось і кінь для тебе, – сказала вона Фабріцію. – Гей, повертай сюди! Агов! – гукнула вона вершникові. – Вихили склянку горілки.

Солдати рушили до воза.

– Де шостий єгерський? – крикнула жінка.

– Тут поряд. П'ять хвилин ходу. Он біля рову, за вербами. Там оце полковника Макона вбили.

– Хочеш за коня п'ять франків?

– П'ять франків? Та ти, матінко, жартуєш. Юнь же офіцерський! Я за чверть години продам його за п'ять золотих.

– Дай-но мені золотого, – стиха мовила маркітантка Фабріцію. Відтак, підійшовши до вершника, скомандувала:

– Злазь! Мерщій! На тобі золотого.

Солдат спішився. Фабріцію весело скочив у сідло. Маркітантка заходилась відв'язувати скрутку шинелі, приторочену до сідла його шкапини.

– Нуте, допоможіть мені! – гукнула вона солдатам. – Жінка надривається, а вони стоять собі, руки в боки.

Та як тільки впійманий кінь відчув на собі тороки, він забасував. Фабріціо, хоч і вершник добрий, на превелику силу втримав його.

– Зразу видно породу, – мовила маркітантка. – Не при звичаєний, щоб хребтину йому в'юком муляло.

– Генеральський кінь! – гукнув вояк, що продав скакуна. – Такий кінь вартий десять золотих, та й то мало.

– Ось тобі ще двадцять франків, – сказав йому Фабріціо, нетямлячись на радощах, що під ним справжній огир.

Тут по вербах ударило навскіс гарматне ядро. Фабріціо з цікавістю дивився, як навсібіч, ніби косою стяті, полетіли галузки.

– Еге, стрілянина наближається, – сказав солдат, беручи у Фабріціо двадцять франків.

Було десь близько другої дня.

Фабріціо все ще захоплено згадував незвичайне видовисько, як раптом через широку луговину, край якої він стояв, проскакали вершники – кілька генералів у супроводі почту з двадцяти гусарів. Кінь Фабріціо заіржав, кілька разів ставав дибки, потім почав люто шарпати вуздечку. «Ет, нехай!» – подумав Фабріціо.

Юнь, пущений на свою волю, ринув з копита і наздогнав генеральський ескорт.⁸⁷ Фабріціо нарахував чотири капелюхи з перами. За чверть години з кількох слів, зронених сусідами-гусарами, він збагнув, що один з генералів – славетний маршал Ней. Від щастя Фабріціо відчув себе на сьомому небі, але ніяк не міг угадати, котрий з чотирьох генералів маршал Ней. Щоб довідатись, він віддав би все на світі, але вчасно згадав, що йому краще не балакати. Ескорт зупинився, збираючись перехопитися через широкий рів, що заповнився водою після вчорашньої зливи. Обсаджений високими деревами, цей рів перетинав з лівого боку луговину, край якої Фабріціо купив коня. Майже всі гусари позлазили з коней. Рів був крутий і слизький, вода текла на кілька футів нижче луків. Фабріціо, нетямлячись з радощів, більше думав про маршала Нея⁸⁸ і про славу, ніж про свого коня, і скакун, розходившись, шубовснув у воду. Бризки злетіли високо вгору. Одного генерала облило з ніг до голови, і він лайнувся:

– Чорт би взяв цю кляту худобину!

Фабріціо до живого дійняла ця образа. «Чи можу я зажадати від нього сатисфакції?» – подумав він. А тим часом, аби довести, що він не такий уже бевзь, наш герой вирішив виїхати верхи на той бік. Проте берег піднімався круто, та ще й на п'ять-шість футів угору. Довелося зректись цього наміру. Тоді Фабріціо, пустивши коня водою, що сягала до храпа, нарешті знайшов місце, де, мабуть, був водопій. По цьому пологішому схилу він легко виїхав на той бік луку. Він перехопився перший з усього почту і гордо затрюхикав понад канавою. Гусари, потрапивши в халепу, борсалися в рівчаку, бо в багатьох місцях глибина сягала п'яти футів. Деякі коні, схарапудившись, пробували пливати і розбризкували цілі фонтани води. Вахмістр⁸⁹ помітив маневр жовторотого хлопчини, в якого не було й сліду армійської виправки.

– Агов, назад! Повертайте ліворуч, там водопій! – гукнув він.

Незабаром усі перебрели на той бік.

Виїхавши в поле, Фабріціо застав генералів самих, без супроводу. Гуркіт гармат ніби подвоївся. Він ледве чув голос генерала, котрого оббризкав був водою, дарма що той кричав йому в вухо:

– Де ти взяв цього коня?

Фабріціо, розгубившись, відповів по-італійському:

– L'ho comprato poso fa. (Тільки що купив його.)

⁸⁷ Ескорт – військовий загін, який супроводжує й охороняє в дорозі високих воєначальників.

⁸⁸ Ней Мішель (1769–1815) – найближчий соратник Наполеона, маршал, князь Московський.

⁸⁹ Вахмістр – унтер-офіцерське звання в кавалери.

– Що ти сказав? Не чую! – крикнув генерал.

Але тут над головою загуркотіло так, що Фабріціо не міг відповісти. Мусимо визнати – цієї хвилині наш герой мав дуже мало геройського. Але страх посідав у його почуттях друге місце, найбільше діяв хлопча цей гуркіт, від якого мало не лопали барабанні перетинки. Кінний ескорт пустився вскач, їхали ріллею – виоране поле тяглося зразу ж за канавою і було всіяне трупами.

– Червоні мундири! Червоні мундири!⁹⁰ – радісно закричали гусари почту.

Спершу Фабріціо не розумів, але, нарешті, помітив, що справді майже на всіх трупах червоні мундири. І раптом його пройняв дроз, він зауважив, що багато хто з цих червономундирників ще живі. Вони кричали, очевидно, волаючи про допомогу, але ніхто не зупинявся, щоб допомогти. Наш герой, на вдачу жалісливий, всіляко намагався, щоб його кінь не вдарив копитом якогось із цих червономундирників. Ескорт зупинився. Фабріціо, не дуже дбаючи про дотримання дисципліни, все ще галопував, задивившись на якогось пораненого.

– Стій, жовторотий, стій! – гукнув йому вахмістр.

Фабріціо зупинився й побачив, що він випередив кроків на двадцять генералів і що вони дивляться в цей бік у підзорні труби. Повернувши назад, щоб стати на своє місце у хвості почту, за кілька кроків позаду начальства, він помітив, як один генерал, найгладший, повернувся до свого сусіда, також генерала, і владно щось каже, ніби лає його і навіть сипле чортами. Тут Фабріціо не зумів стримати цікавості. Забуваючи про раду своєї подруги-тюремниці мовчати, він озвався до сусіда, склавши коротку, досить правильну, досить гладеньку французьку фразу:

– Хто цей генерал, який *штетить* свого сусіда?

– Як хто? Маршал.

– Який маршал?

– Маршал Ней, дурило! Де це ти досі служив?

Фабріціо, людина образлива, і гадки не мав сердитись за образу. З дитинним подивом він виричався на славетного «князя Московського», найхоробрішого з хоробрих. Раптом усі помчали учвал. Через кілька хвилин Фабріціо побачив, що за двадцять кроків попереду рілля якось дуже дивно ворухиться. Борозни стояли залиті водою, а мокра земля на їхніх гребенях злітала чорним грудям. Фабріціо глянув на цю дивну картину і знову задумався про маршальську славу. Позаду коротко зойкнуло: то впали з сідла двоє гусарів, стяті гарматним ядром. Коли він озирнувся назад, ескорт уже був за двадцять кроків. Найжахливіше було бачити, як борсався на зораному полі кінь – увесь закривавлений, заплутавшись ногами у власних кишках, він усе ще силкувався звестися й бігти слідом за своїми бойовими товаришами. По болоту рікою текла кров.

«О, нарешті я під обстрілом! – думав Фабріціо. – Я – в бою! – повторював він, задоволений. – Тепер я справжній солдат!»

Ескорт помчав щодуху, і наш герой збагнув, що це ядра піднімають з усіх боків земляні бризки. Але марно він вдивлявся туди, звідки летіли ядра, він бачив лише білий дим: батарея стояла дуже далеко. Серед рівного, безперервного гуркоту, в який зливалися гарматні залпи, Фабріціо ніби розрізняв, набагато ближче, рушничну перестрілку. Проте він не міг нічого збагнути.

Тут генерали з ескортом з'їхали на вузеньку, залиту водою стежку, що тяглася під косогором, футів за п'ять нижче поля.

Маршал зупинився і знов навів свою підзорну трубу. Цього разу Фабріціо міг добре роздивитись його. Виявилось, що в того зовсім світле волосся й широке рожеве обличчя. «У нас в Італії немає таких облич, – думав Фабріціо. – Я ось, наприклад, блідий, а волосся в мене

⁹⁰ Червоні мундири – тобто французькі солдати.

каштанове, зроду мені таким не бути!» – сумно додав він подумки. Для нього ці слова означали: ніколи не бути мені таким героєм. Він позирнув на гусарів: окрім одного, у всіх були рудуваті вуса. Фабріціо дивився на гусарів, а вони дивились на нього. Він зашарівся під їхніми поглядами і, щоб приховати збентеження, повернувся у бік ворога. Він побачив довгі лави червоних постатей, і його здивувало, що вони такі дрібненькі, їхні ряди, а складали вони полки чи дивізії, здалися йому не вищі за кущі живоплоту. Одна лава червоних вершників клусом наближалася до тієї стежки в низині, якою їхали ступою маршал і ескорт, чвакаючи в болоті. Дим усе оповив у тому напрямку, куди вони їхали. Лише вряди-годи на тлі цього білого диму пролітали вчвал вершники.

Зненацька Фабріціо побачив, як з боку ворога скачуть верхи четверо. «Ага, атакують нас!» – подумав він, але потім помітив, що двоє вершників підїхали до маршала і щось кажуть йому. Один генерал з маршальського почту помчав у бік ворога, слідом – два гусари з ескорту і ті чотири вершники, що прискакали звідти. Потім на шляху трапився рів і вони форсували його. Фабріціо опинився поряд з вахмістром, людиною, як подивитися, досить простодушною. «Треба з ним побалакати, – подумав Фабріціо, – може, вони тоді перестануть так розглядати мене». Він довго міркував, що сказати вахмістрові.

– Пане, – мовив він нарешті, – я вперше опинився в бою. Скажіть, це справжня битва?

– Та ніби. А ти хто такий?

– Я брат дружини одного капітана.

– А як його звати, того капітана?

Такого запитання герой наш не передбачав і геть спантеличився. На щастя, маршал і ескорт знов пустилися чвалом. «Яке французьке прізвище назвати?» – думав Фабріціо. Зрештою йому згадалося прізвище хазяїна заїзду, де він мешкав у Парижі. Він підїхав до вахмістра впритул і щосили крикнув йому:

– Капітан Менье!

Вахмістр, погано розчувши в гарматному реві, відповів:

– А, капітан Тельє? Так, його вбито.

«Браво! – сказав собі Фабріціо. – Не забути: капітан Тельє. Треба удати смуток».

– Ох, Боже мій! – промовив він із жалібним виглядом.

З бічної стежки виїхали на луки; скакали щодуху, ядра свистіли знову; маршал повернув до кавалерійської дивізії. Ескорт мчав серед трупів і поранених, але це видовище вже не вражало нашого героя так, як раніше. Його думки витали десь-інде.

Коли ескорт зупинився, Фабріціо помітив маркітантського воза, і ніжні почуття до цього шанованого об'єднання переважили все, – він рушив учвал просто до воза.

– Куди ти? Стій, сто чор...! – гукав позаду вахмістр.

«Що він може мені зробити?» – подумав Фабріціо, скачучи до маркітантського воза. Він підострожував коня, сподіваючись побачити свою знайому – славу жінку, яку зустрів уранці. Кінь і віз були досить схожі, але хазяйка їхня була зовсім інша, і нашому героєві здалося, що обличчя в неї дуже лихе. Підїжджаючи до воза, Фабріціо почув, як маркітантка сказала комусь:

– А який з нього був красень чоловік!

Прикре видовище чекало нашого свіжоспеченого солдатики: відрізали ногу кірасирові,⁹¹ молодому й гарному чоловікові сажневого зросту. Фабріціо зажмурився і вихилив одну за одною чотири чарки горілки.

– Ач, як дудлить, хирляк! – гукнула маркітантка.

Під впливом горілки Фабріціо сяйнула блискуча думка: «Треба купити прихильність гусарів, товаришів з ескорту».

– Продайте мені всю почату пляшку, – сказав він маркітантці.

⁹¹ *Кірасир* – солдат-кіннотник, який носив кіраси – металеві лати на спині та грудях.

– Всю? А знаєш, скільки це коштує такого дня, як сьогодні? Десять франків!

Зате, коли Фабріціо наздогнав галопом ескорт, вахмістр гукнув:

– Ха-ха! Горілочки нам привіз! Того ти й чкурнув? Давай!

Пляшка пішла по руках, останній, хто допив, підкинув пляшку в повітря й гукнув Фабріціо:

– Дякую, товаришу!

Тепер усі дивились на Фабріціо прихильно. З серця його ніби камінь спав: серце він мав ніжне, чутливе до людської доброзичливості. Нарешті супутники перестали косувати на нього, і вони знайшли спільну мову. Фабріціо зітхнув на повні груди і вже невимушено запитав у вахмістра:

– А якщо капітан Тельє загинув, де ж мені тепер шукати сестру?

Кажучи так сміливо «Тельє» замість «Меньє», він уявляв себе юним Макіавеллі.⁹²

– Дізнаєшся сьогодні ввечері, – відповів вахмістр.

Ескорт рушив знову і слідом за маршалом помчав до піхотних дивізій. Фабріціо, випивши зайве, відчував, що геть сп'янів, його похитує в сідлі. Але тут йому дуже доречно згадалась порада кучера, що возив його матір: «Якщо перебрав через край, рівняйся на коня попереду, і роби те, що робить сусід».

Маршал рушив до кавалерійських частин, довгенько пробув там і наказав іти в наступ. Проте наш герой уже годину-другу не зовсім тямив, що діється навколо. Непереборна дрімота змагала його, і, коли кінь пускався чвалом, він гуцав на сідлі, як лантух.

Тут вахмістр крикнув своїм гусарам:

– Гей, сучі діти, повилазило вам, чи що?... Імператор!

Вершники, як стій, гаркнули на все горло:

– *Хай живе імператор!*

Герой наш, звісно, отямився і витріщив очі, але побачив тільки генералів, що скакали верхи на чолі ескорту. Обличчя заважали розгледіти довгі гриви, розмаяні на шишаках драгунів⁹³ імператорського почту.

«Так я й не побачив, не побачив імператора на полі бою. А все через оту кляту горілку!»

На цю думку Фабріціо зовсім протверезів.

Спустились на залитий водою шлях. Коні жадібно тяглися мордами до калюж.

– То це імператор проїхав? – запитав Фабріціо в сусіда.

– Авжеж. Той, у котрого мундир без усяких прикрас. Як же це ти не помітив його? – доброзичливо промовив гусар.

Фабріціо страх як кортіло наздогнати імператорський кортеж і пристати до нього. Яке щастя бути на війні, битись разом з таким героєм! «Адже саме для цього приїхав я до Франції. І я мав право це зробити: генералів я супроводжую лише тому, що моему коневі заманулось поскакати слідом за ними».

Залишитися з ескортом Фабріціо вирішив лише тому, що його нові товариші дивились на нього привітно. Він почав уже вважати себе щирим приятелем цих солдатів, з якими скакав кілька годин. Він уже уявляв, як їх поєднає шляхетна приязнь героїв Тассо та Аріосто. А якщо пристати до імператорського почту, доведеться знов шукати знайомства. Та ще там його зустрінуть зле, імператора оточують драгуни, а на ньому гусарський мундир, як і на всіх, хто супроводив маршала. Гусари ж дивились на Фабріціо так лагідно, що він раював, він би тепер і небо прихилив своїм новим товаришам; душею й думками він витав у високості. Відколи він відчув себе серед приятелів, усе довкола зразу змінилось. Він умирав від бажання розпитати

⁹² Макіавеллі Пікколо (1469–1527) – італійський державний діяч і політик, якому належить крилатий вислів. «Мета виправдовує засоби».

⁹³ Драгуни – кінні полки, здатні діяти і як піхотинці.

гусарів. «Ні, хміль ще не вивітрився, – переконував він себе. – Не забувай, що тобі казала тюремниця!»

Коли ескорт вибрався з яру, Фабріціо помітив, що маршал Ней десь зник, загін вів інший генерал, високий, шуплий, з суворим лицем і грізним поглядом.

Генерал цей був не хто інший, як граф д'А ***, той, хто 15 травня 1796 року звався лейтенантом Робером. Як би він радів зустрічі з Фабріціо дель Донго!

Перед очима Фабріціо уже давно не бризало чорне груддя під градом гарматних ядер. А коли підїхали до кірасирського полку й зупинились позаду, він почув, як картеч заторохтіла по панцирах. Кілька душ упало.

Сонце вже сідало, коли загін, вискочивши з глибини улоговини, видерся на положистий пагорб заввишки три-чотири фути і поїхав виораним полем. Фабріціо почув позаду дивний звук. Він обернувся й побачив, що четверо гусарів попадали разом із кіньми. Сам генерал теж звалився додолу, але підвівся на ноги, весь забризканий кров'ю. Фабріціо подивився на гусарів, троє билися в корчах, четвертий опинився під конем і гукав: «Витягніть мене, витягніть!» Вахмістр і троє гусарів позлазили з коней, щоб підсобити генералові, генерал, спираючись на плече ад'ютанта, спробував ступити кілька кроків. Він намагався відійти від свого коня, – той, лежачи на землі, несамовито бився в корчах.

Вахмістр підійшов до Фабріціо, і тієї хвилини наш герой почув, як позаду, над самим його вухом, хтось сказав:

– Тільки оцей-от ще здатний скакати.

І раптом він відчув, як його схопили за ноги, підтримуючи під пахви, підняли, посунули по кінських крижах і пустили. Фабріціо, ковзнувши, упав додолу.

Коня Фабріціо взяв за гнuzдечку ад'ютант, з допомогою вахмістра генерал сів верхи й помчав учвал. Слідом поскакали всі шестеро вцілілих гусарів. Розлючений Фабріціо схопився на ноги й побіг слідом, вигукуючи:

– Ladri! Ladri! (Злодії! Злодії!)

Кумедно було гнатись за злодіями посеред поля бою.

Незабаром загін і генерал, граф д'А ***, пропали за рядами верб. До цих верб і добіг знавсіній Фабріціо, зупинився перед глибоким ровом, перехопився через нього. Опинившись на тому боці, він знов заходився лаятись, побачивши, як за деревами, правда, вже далеко, мигтіли генерал та його ескорт.

– Злодії! Злодії! – репетував він тепер по-французькому.

Нарешті він упав на землю край канами, ледь живий з утоми і голоду, в цілковитому розпачі – не стільки через те, що в нього відібрали коня, як через зраду товаришів. Якби цього гарного скакуна забрав ворог, Фабріціо не хвилювався б зовсім, але серце йому краяла думка, що його зрадили й пограбували друзі: вахмістр, якого він так полюбив, і гусари, яких мав за рідних братів. Думаючи про таку нищість, наш герой ніяк не міг заспокоїтись і плакав дрібними сльозами, припавши до стовбура верби. Він прощався з своїми прекрасними мріями про лицарську, високу дружбу, схожу на дружбу героїв «Визволеного Єрусалима». Смерть зовсім не страшна, коли довкола тебе геройські й ніжні душі, благородні приятелі, що потискають тобі руку в останню твою годину! Але як зберегти в душі святий запал, коли довкола самі підлі ошуканці? Як кожна обурена людина, Фабріціо все перебільшував.

За чверть години, помітивши вибухи ядер біля смуги дерев, у затінку яких він роздумував, хлопець отямився від своїх переживань. Він звівся на ноги і спробував зорієнтуватися. Попереду стелилися великі луки, скраю яких тягся широкий рівчак, обсаджений буйними вербами. Фабріціо здалося, ніби місцина ця йому знайома. Якесь піхотна частина почала перебиратись через рівчак, виходячи на луки за чверть льє від нашого героя. «Я трохи не заснув тут, – сказав собі він. – Ще чого доброго, опинюся в полоні!» І він прудко рушив уздовж рівчака.

Незабаром, розпізнавши мундири, він заспокоївся: полк був французький, і нема чого боятися, що його відріжуть від своїх. Щоб наздогнати солдатів, Фабріціо узяв праворуч.

Окрім моральної муки на думку, що його так підступно було обібрано й зраджено, тепер все дужче давалася взнаки мука фізична: він умирав з голоду. Пройшовши, точніше, пробігши хвилин десять, він, на превелику радість, побачив, як полк, що теж ішов дуже швидко, зупиняється і ніби займає позицію. За кілька хвилин він уже був серед солдатів.

– Чи не продасте мені шматок хліба, товариші?

– Ти ба! Він думає, що ми пекарі!

Цей ущипливий дотеп і дружний регіт, викликаний жартом, зовсім спантеличили Фабріціо. Виходить, війна – зовсім не той благородний і одностайний порив сердець, закоханих у славу, як він уявляв, начитавшись закликів Наполеона? Він опустився, вірніше, впав у траву і геть сполотнів. Солдат, який говорив з ним, зупинився за десять кроків, щоб протерти бойок рушниці хустиною, а потім підійшов до Фабріціо й кинув йому окраєць хліба. Побачивши, що він не підняв його, солдат відламав шматочок і встромив йому в рот. Фабріціо розплющив очі й мовчки заходився жувати хліб. Від кволості він не міг здобутись на слово, а коли нарешті отямився і пошукав очима солдата, щоб заплатити йому, довкола вже нікого не було. Навіть ті, хто, здавалося, щойно стояли біля нього, були вже за сто кроків і йшли колоною. Фабріціо механічно підвівся й рушив слідом. Він увійшов до лісу і, ледве тягнучи з утоми ноги, шукав, де б йому лягти, аж раптом, на велику радість побачив добре знайомого воза, коня і нарешті саму маркітантку, яка зустрілась була йому вранці. Налякана його виглядом, вона підбігла до нього.

– Ти можеш ще трохи пройти, лебедику? – запитала вона. – Ти що, поранений? А де ж твій красень кінь?

З цими словами вона підвела його до воза, потім, узявши під руки, висадила його на васажок. Герой наш, розбитий втомою, вмовився на воза й заснув глибоким сном.⁹⁴

⁹⁴ 1 Para V. P. у Е. 15.X.38.Скорочена *примітка* Стендаля розшифровується так. для Вас. Пакіто і Євгеніє (*исп.*). Адресовано дочкам графині Монтіхо, з якими Стендаль познайомився через їхнього спільного друга відомого французького письменника Проспера Меріме. Наведена дата пов'язана, мабуть, з якоюсь розповіддю Стендаля дівчатам про війну, яка нагадувала пригоди Фабріціо в епізоді битви під Ватерлоо.

Розділ четвертий

Ніщо не могло його збудити: ні рушничні постріли, що лунали біля самого воза, ні галоп коня, якого маркітантка щосили перішила батогом. Цілий день полк вірив у перемогу, а тепер, несподівано атакований цілою хмарою прусської кавалерії, відступав, точніше, тікав у бік Франції.

Полковник, гарний, чепурний молодий офіцер, що заступив убитого Макона, був зарубаний. Перебравши на себе командування, сивоголовий старий командир батальйону наказав полкові спинитися.

– Хай йому лихо! – сказав він солдатам. – За часів республіки втікали тільки тоді, коли вже не було іншої ради. Бороніть кожну п'ядь цієї землі, стійте на смерть! – вигукнув він і міцно вилаявся. – Ви захищаєте тут землю батьківщини, пруссаки хочуть її загарбати!

Візок спинився, і Фабріціо одразу прокинувся. Сонце зайшло давно, Фабріціо здивувався, що вже спочило. Врізнобіч безладними гуртами тікали солдати. Це безладдя вразило нашого героя. Він помітив, що всі розгублені.

– Що сталося? – спитав він у маркітантки.

– Пусте! Розбили нас, голубчику! Пруська кавалерія січе нас, як капусту. Оце і все. Бовдур генерал гадав спершу, що це наші гусари скачуть... Нумо, вставай мерщій, підсоби мені посторонки зв'язати. Красуня порвала їх.

За десять кроків гримнули постріли. Наш герой, що спочив і počував себе досить бадьоро, сказав собі: «Власне, я по-справжньому ще не бився, цілісінський день тільки ескортував генералів».

– Я повинен битися! – заявив він маркітантці.

– Не хвилюйся! Битимешся, скільки тобі заманеться і навіть більше. Нам капець... Обрі, голубе! – гукнула вона капралові,⁹⁵ що квапився мимо. – Позирай вряди-годи, де я, де мій віз.

– Ви зараз підете в бій? – запитав Фабріціо у капрала.

– Ні! Взую лаковані черевики й подамся на бал!

– Я з вами.

– Можеш узяти й цього юного гусара, – гукнула маркітантка. – Він хоч і буржуа, а зух.

Капрал мовчки йшов швидким кроком. Вісім-десять солдатів наздогнали його, і він повів їх до кремезного дуба, оточеного ожинником. Так само мовчки порозставляв їх на узліссі довгим цепом: кожний стояв принаймні за десять кроків од свого сусіда.

– Слухайте, хлопці! – нарешті озвався капрал, уперше порушивши мовчанку. – Не стріляти без команди. Пам'ятайте: у вас лише по три набойі.

«Що ж усе-таки сталося?» – запитував себе Фабріціо. І коли нарешті залишився сам на сам з капралом, сказав:

– У мене нема рушниці.

– По-перше, мовчи! Йди он туди: кроків за п'ятдесят від узлісся знайдеш когось із наших, зарубаного шаблею. Зніми з нього рушницю й ладунку. Тільки дивись – не здумай узяти в пораненого! Бери в того, хто напевне вбитий. Та спіши, а то нарвешся на кулі своїх же.

Фабріціо побіг і скоро вернувся з рушницею й ладункою.

– Заряди рушницю і стань он за те дерево. Не забувай: без моєї команди не стріляти... А хай йому чорт! – вилаявся капрал, урвавши свої вказівки. – Він і рушниці не вміє набити!

Капрал допоміг Фабріціо зарядити рушницю і заговорив знов:

– Якщо ворожий вершник наскочить на тебе з шаблею, ти крутисся навколо дерева, а стріляй лише впритул, коли він опиниться за три кроки від тебе: треба, щоб твій багнет майже

⁹⁵ Капрал – унтер-офіцерське звання в піхоті.

торкався його мундира. Та покинь ти свою шаблю! – гукнув капрал. – Ще спіткнешся об неї і зариєш носом!.. Трясця його матері! Ну й вояків дають нам тепер! Сказавши це, він сам відчепив шаблю Фабріціо і з серцем пожбурих її геть.

– Ну ж бо, обітри хустиною кремін'я у замку. Та ти хоч раз у житті стріляв з рушниць?

– Я мисливець.

– Слава тобі господи! – гукнув капрал, полегшено зітхаючи. – Головне – не стріляй без моєї команди!

І він пішов. Фабріціо раював. «Нарешті я битимуся по-справжньому, нищитиму ворогів! – думав він. – Сьогодні вранці по нас палили з гармат, а я тільки голову підставляв під ядра: безглузде заняття!»

Фабріціо з великою цікавістю озирався довкола. Незабаром зовсім близько від нього гримнуло кілька пострілів. Але команди стріляти не було, і він стояв, причаївшись, за стовбуром. Уже смеркло. Йому примарилося, ніби він у засідці на ведмежій облаві в Трамецінських горах, над Гріантою. Фабріціо згадався мисливський прийом: він дістав з ладунки набій і витягнув з нього кулю. «Якщо він з'явиться, треба вбити його наповал», – і наш герой шомполом забив другу кулю в рушницю. Раптом він почув біля самого свого дерева два постріли, і в ту ж мить побачив синьомундирного вершника, який вихопився конем справа і поскакав повз нього ліворуч. «Він ще не за три кроки від мене, – сказав собі Фабріціо, – але я не схиблю, я певен». Поводячи дулом рушниць, Фабріціо старанно цілювався і нарешті натиснув курок. Вершник упав разом з конем. Нашому героєві ще ввижалося, ніби він на полюванні, і він весело побіг до вбитого звіра. Він уже був зовсім близько від ворога, видно, смертельно пораненого, як раптом з неймовірною швидкістю прискакало ще два пруссаки, вимахуючи над його головою шаблями. Фабріціо щодуху припустив до лісу і, щоб легше було бігти, кинув рушницю. Пруссаки були вже за три кроки від нього, коли він домчав до молодого дубняка на узліссі. Ці дубки з прямими рівними стовбурами, завтовшки з руку, на хвилю затримали кавалеристів, але пруссаки зуміли проїхати і погналися за Фабріціо галявиною. Вони знов мало не наздогнали його, але шлях їм перепинила купа грубесних дерев, а Фабріціо гайнув між стовбурами. І тут назустріч йому гримнув рушничний залп, стріляли так близько, що спалахами мало не обсмажило йому обличчя. Він пригнув голову і, коли звів її, побачив перед собою капрала Обрі.

– Одного убив? – спитав він Фабріціо.

– Так, але загубив рушницю.

– Дарма, рушниць тут навалом. А ти все-таки молодець, хоч здаєшся дурнем, день у тебе не пропав марно. Зате он ті роззяви маху дали і прогавили двох, що гналися за тобою, а вони ж були у них перед самим носом. Я їх не помітив. Ну, гаразд. А зараз берімо ноги на плечі, полк деє недалеко, за десять хвилин знайдемо. До річч, тут є непоганий моріжок, на ньому зручно зібратися і залягти півколом.

Так говорячи, капрал швидко йшов на чолі загону з десяти чоловік. За двісті кроків справді трапився великий моріг; ступаючи по траві, вони зустріли пораненого генерала, якого несли ад'ютант і служник.

– Дайте мені чотирьох людей, – сказав він капралові кволим голосом. – Хай віднесуть мене до лазарету, – в мене нога роздроблена.

– Іди до...! – крикнув капрал. – І ти, і всі ваші генерали! Всі ви сьогодні зрадили імператора.

– Що?! – люто гаркнув генерал. – Ти не виконуєш моїх наказів?! Та ти знаєш, з ким розмовляєш? Я граф Б***, генерал, командир вашої дивізії! – і так далі і тому подібне. Він ще довго репетував.

Ад'ютант кинувся до солдатів. Капрал багнетом штрикнув його в руку біля плеча і швидко рушив далі зі своїми підлеглими.

– Бодай вам усім руки-ноги потрошило! Згряя пройдисвітів! Усі генерали продалися Бурбонам⁹⁶ і зрадили імператора!

Фабріцію з подивом слухав таке страхітливе звинувачення.

Близько десятої вечора маленький загін приєднався до полку біля входу в село з кількома вузенькими вуличками. Проте Фабріцію помітив, що капрал Обрі унікав розмовляти з офіцерами.

– Тут ніяк не пройти! – вигукнув капрал.

Усі вулиці були забиті піхотою, кавалерією, а головне артилерійськими передками та фургонами. Капрал Обрі звертав то в ту, то в ту, то в ту вуличку, але щоразу за двадцять кроків уже годі було пробитися. Лихі окрики й лайка стрясали повітря.

– І тут командує якийсь запроданець! – вигукнув капрал. – Якщо у ворога стане кебети оточити село, всіх нас переловлять як собак. Гайда за мною, хлопці!

Фабріцію озирнувся: з капралом ішло тепер лише шестеро солдатів. Розчиненою брамою вони ввійшли в загороду, з загороди – в стайню, а звідти через хвіртку – до саду. Якийсь час вони блукали навмання то туди, то сюди, нарешті перебрались через живопліт і опинилися в гречанищі. За неповні півгодини простуючи на крик і галас, вони знову вийшли на битий шлях, але вже за селом. Кинута зброя купами валялася в придорожніх ровах. Фабріцію вибрав собі рушницю. Але шлях, хоч який широкий, був такий забитий втікачами й возами, що за півгодини капрал і Фабріцію просунулися ледве кроків п'ятсот. Казали, що цей шлях веде до Шарлеруа.⁹⁷ На сільській дзвіниці вибило одинадцятку.

– Гайда знову полем! – гукнув капрал.

Тепер загін складався лише з трьох солдатів, Фабріцію та капрала. Не встигли відійти від битого шляху на чверть льє, як один солдат гукнув:

– Далі несила!

– І мені також! – сказав другий.

– Отакої! Усім нам важко, – зауважив капрал. – Але слухайте мене, і все буде гаразд.

Він помітив кілька дерев, що росли на межі посеред великого лану.

– Під дерева! – скомандував він. А коли підійшов до дерев, додав: – Лягайте тут і не галасуйте. Але перед сном треба було б підкріпитися. Хто має хліб?

– Я, – озвався один солдат.

– Давай сюди, – владно звелів капрал.

Він покрав хліб на п'ять куснів і собі взяв найменший.

– Хвилин за п'ятнадцять перед світанням, – сказав він, жуючи хліб, – наскочить ворожа кавалерія. Треба стерегтися, щоб нас не порубали. Якщо від кавалерії тікатимеш сам-один такою відкритою рівниною – тобі капут, а в п'ятьох можна врятуватися. Тримайтеся дружно при мені, стріляйте лише впритул, і я обіцяю привести вас завтра надвечір у Шарлеруа.

За годину перед світанням капрал збудив свій загін і звелів перезарядити рушниці всім. З битого шляху, як і раніше, долітав гук, що не втихав цілу ніч. Здавалося, віддалік реве водоспад.

– Тікають, наче барани, – простодушно сказав Фабріцію капралові.

– Замовкни, шмаркачу! – обурено гукнув капрал.

А троє солдатів – уся його армія – глянула на Фабріцію так, ніби почули блюзнірство. Він зневажив націю.

«Це вже чортзна-що! – думав наш герой. – Я помітив це ще раніше, у віце-короля в Мілані. Вони ніколи не тікають! О ні! Французам не можна казати правди, якщо вона зачіпає

⁹⁶ Бурбони – королівська династія у Франції з 1589 до 1792 рр., скинута з престолу під час французької революції 1789–1794 рр. За часів Наполеона перебувала в еміграції, після його падіння повернулась до влади у Франції.

⁹⁷ Шарлеруа – місто в Бельгії.

їхнє марносластво. А мені начхати, що вони світять на мене такими злими очима. І я їм це доведу».

Загін рушив у дорогу, як і раніше, тримаючись за п'ятсот кроків від потоку втікачів, що ринув битим шляхом. На відстані одного льє від місця ночівлі капрал і його загін перетнули путівець, що виходив на битий шлях, де покотом спали солдати. За сорок франків Фабріціо купив тут доброго коня, а серед зброї, що валялася скрізь, ретельно вибрав собі довгу пряму шаблю.

«Це буде найкраще, раз кажуть, що треба колоти, а не рубати», – думав він.

Так озброївшись, він пустив коня галопом і незабаром наздогнав капрала, що встиг відійти далеко вперед.

Звівшись на стременах і піднявши лівою рукою шаблю, він заявив, озираючи четвірку французів:

– Ці люди тікають дорогою, ніби отара баранів... ніби отара наполоханих баранів.

Слово *барани* Фабріціо вимовляв з притиском, але його товариші вже зовсім забули, як годину тому це слово їх розсердило. Тут виявилася різниця між італійцями і французами. Французи щасливішої вдачі, вони ковзають по поверхні подій і не таять образи.

Своїм натяком на баранів Фабріціо, треба сказати, залишився дуже задоволений. Загін рухався полем, гомоніли про всяку всячину. Відмахали ще два льє, капрал усе дивувався, чому не показується ворожа кавалерія. Він сказав Фабріціо:

– Наша кавалерія – ти. Скачи он до тієї халупи на белебні й запитай у господаря, чи не дасть він нам поснідати *за плату*. Не забудь сказати, що нас лише п'ятеро.

Якщо він завагається, дай йому п'ять франків завдатку зі своїх грошей. Не турбуйся: після сніданку ми грошики відберемо.

На обличчі капрала, коли Фабріціо зиркнув на нього, був вираз такої незворушної поважності, навіть своєрідної моральної переваги, що наш герой послухався. Все відбувалося так, як передбачив головнокомандуючий, тільки Фабріціо умовив товаришів не відбирати в селянина тих п'яти франків, які дав йому авансом.

– Це мої гроші, – заявив Фабріціо, – я плачу не за вас, а за себе: тут дали вівса моєму коневі.

Фабріціо так погано говорив по-французькому, що його товаришам причулася зверхність у його словах. Це їх дійняло до живого, і вони почали виношувати думку наприкінці дня провчити його, викликавши на дуель. Він здавався їм чужаком, білою вороною, і це їх дратувало. Зате Фабріціо все більше проймався прихильністю до них.

Вони йшли дві години мовчки, та раптом капрал глянув па шлях і радісно вигукнув:

– Наш полк іде!

Усі кинулися до битого шляху. Але, на жаль, біля орла на держаку було чоловік двісті, не більше. В юрбі Фабріціо угледів маркітантку: очі в неї були червоні, вона чвалала пішки і час від часу схлипувала, її воза й Красуню Фабріціо так ніде і не побачив.

– Пограбували, занапастили, обікрали! – закричала маркітантка, зустрівшись поглядом з нашим героєм.

Фабріціо мовчки спішився; взяв за вуздечку коня і сказав маркітантці:

– Сідайте.

Умовляти її не довелося.

– Підкороти стремяна, – сказала вона.

Вмостившись у сідлі, вона заходила розповідати Фабріціо, яка халепа спіткала її минулої ночі. Після безконечно довгої оповіді, що її з почуття ніжної дружби наш герой слухав дуже уважно, хоча нічого в ній не второпав, маркітантка додала:

– Подумати лишень, адже мене пограбували, побили й розорили французи.

– Як? Французи? А я думав – пруссаки! – вигукнув Фабріціо з простодушним виглядом, що надавав його гарному, але серйозному і блідому личку дитячої чарівності.

– Який же ти ще дурненький! – сказала маркітантка, усміхаючись крізь сльози. – А все ж ти дуже милий.

– Та ще й неабиякий зух – ухекав пруссака, – додав капрал Обрі. Серед загальної веремії він випадково опинився біля коня, яким їхала маркітантка.

– Тільки гордй він! – додав Обрі.

Фабріціо досадливо махнув рукою.

– А як твоє прізвище? – спитав капрал. – Може, доведеться подати рапорт, то я згадаю й тебе.

– Моє прізвище Вазі, – трохи затинаячись, відповів Фабріціо, – тобто ні – Було, – похопився він.

Прізвище Було значилося в подорожній, яку дала йому тюремниця в Б. Починаючи вже дещо метикувати і менше дивуватися всьому, що відбувалося довкола, він позавчора дорогою добре затамив це ім'я. Окрім подорожньої гусара Було, він пильно зберігав італійський паспорт, за яким мав право на шляхетне прізвище Вазі, продавця барометрів. Коли капрал звинуватив його в гордині, він трохи був не бевкнув: «Я – гордий? Я, Фабріціо Вальсерра, маркезіно дель Донго, що згодився носити прізвище якогось Вазі, торговця барометрами!»

Поки він міркував і подумки казав собі: «Треба добре запам'ятати: моє ім'я – Було, а то не уникнути мені в'язниці, якою загрожує мені доля», капрал і маркітантка перекинулись кількома зауваженнями щодо його особи.

– Не гнівайтесь, я питаю не з простої цікавості, – промовила маркітантка, переставши раптом тикати йому. – Я вам хочу добра. Признайтеся, хто ви такий насправді?

Відповів Фабріціо не зразу. Він думав про те, що навряд чи знайде вірніших друзів, ладних допомогти йому доброю порадою, а йому так потрібна добра порада. «Ми незабаром ввійдемо в фортецю, комендант захоче довідатись, хто я такий, і мене посадять за ґрати, якщо з моєї відповіді побачать, що в четвертому полку гусарів я нікого не знаю, хоча й ношу мундир цього полку». Кому-кому, а Фабріціо, австрійському підданцеві, було добре відомо, як багато важить паспорт. Навіть його рідні, родовиті дворяни, святенники та ще прибічники переможців, разів двадцять мали халепу через паспорт. Тому запитання маркітантки не образило Фабріціо. Підшукуючи французькі слова, щоб розтлумачити все зрозуміліше, він відповів не відразу, а зацікавлена маркітантка додала, щоб заохотити його:

– Капрал Обрі і я дамо вам добру раду, як поводитися.

– Я не маю сумніву в цьому, – відповів Фабріціо. – Мене звати Вазі, я генуезець. Моя сестра, відома в Генуї красуня, вийшла заміж за французького капітана. Мені лише сімнадцять років, і сестра запросила мене пожити в неї, щоб подивитися Францію і трохи обтесатися. В Парижі я вже її не застав і, довідавшись, що вона супроводжує військо, приїхав сюди. Я шукав її скрізь і не міг знайти. Мій акцент здався солдатам підозрілим, і мене заарештували. Гроші тоді в мене водилися, я сунув жандармові золотого, і він дав мені чужу подорожню, мундир і сказав: «Тікай! Але дай слово, що ніколи не назвеш мого імені».

– А як його звати? – спитала маркітантка.

– Я ж присягнувся! – відповів Фабріціо.

– Він має рацію, – втрутився капрал. – Звісно, той жандарм пройдисвіт, але наш товариш не повинен виказувати його. А як звати капітана, чоловіка твоєї сестри? Ми можемо розшукати його, якщо знатимеш прізвище.

– Тельє, капітан четвертого гусарського полку, – відповів наш герой.

– Виходить, тебе підвів акцент? – якось лукаво запитав капрал. – Солдати подумали, що ти шпигун?

– Авжеж. Яке паскудство! – вигукнув Фабріціо, світлячи очима. – Це я шпигун! Коли я люблю імператора і французів! Ця образа обурює мене найбільше!

– Помиляєшся, образи тут нема. Нічого дивного, що солдати засумнівалися, – поважно заперечив капрал.

І він повчальним тоном розтлумачив, що в війську кожен повинен належати до якоїсь частини й носити її мундир, інакше подумают, що ти шпигун. Шпигунів ворог підсиляє безліч, у цій війні кругом запроданці. З очей Фабріціо спала полуда. Хлопець уперше зрозумів: він сам винний у всьому, що сталося з ним за останні два місяці.

– Стривай, хай він усе розповість сам, – втрутилась маркітантка, чия цікавість розпалася ще дужче.

Фабріціо послухався. Коли він закінчив розповідь, маркітантка поважно сказала капралові:

– Власне, він ще хлопчак і ніякий не вояк. А після того, як нас зрадили й розколошма-тили, нам тепер сутужно буде на цій війні. Ляже він тут кістками. А навіщо? *Gratis pro deo*,⁹⁸ чи що?

– Та він навіть не уміє набити рушниці, – додав капрал, – ні на дванадцять темпів, ні вільно. Адже це я сам забив шомполом кулю, якою він коцнув пруссака.

– До того ж він показує кожному зустрічному свої гроші, – додала маркітантка. – Обдурить догола, як тільки нас не буде з ним.

– Якийсь вахмістр, – підхопив капрал, – затягне до себе в ескадрон, щоб випивати за його гроші, а там, чого доброго, й ворог завербує, – адже кругом самі запроданці. Перший-ліпший скомандує йому іти слідом, і він піде. Найкраще йому до нашого полку записатися.

– Ні, будь ласка, капрале! – гукнув Фабріціо. – Конем куди зручніше, ніж пішки. До того ж я не вмію набити рушниці, а ви самі бачили – вершник з мене непоганий.

Цією промовою Фабріціо вельми пишався.

Не будемо переказувати довгу суперечку між капралом і маркітанткою щодо подальшої долі нашого героя. Фабріціо зауважив, що вони в цій суперечці не раз повторювали всі подробиці його пригод: як запідозрили його солдати, як жандарм продав йому подорожню й мундир, як учора опинився він у маршальському почті, як побіжно побачив імператора, як *поцупили* в нього коня тощо.

З чисто жіночою цікавістю маркітантка все поверталась до обставин крадіжки купленого за її допомогою доброго скакуна.

– То ти відчув, як тебе за ноги схопили, тихенько підняли, пронесли над хвостом твого коня і посадили на землю?

«Навіщо торочити без кінця те, що усім добре відоме?» – думав Фабріціо. Він ще не знав, що прості французи саме в такий спосіб доходять якоїсь ради.

– Скільки ти маєш грошей? – зненацька спитала в нього маркітантка.

Фабріціо відповів без запинки, переконаний у великодушності цієї жінки, – ось що вигідно відрізняє Францію.

– Залишилося біля тридцяти наполеондорів і вісім чи десять п'ятифранкових еку.

– Тоді ти вільний птах! – вигукнула маркітантка. – Кидай це розбите військо, повертай праворуч, виберися на перший-ліпший путівець, поганяй коня і скачи якнайдалі від армії. Принагідно купи собі цивільний одяг. Як відмахаєш вісім-десять лье та побачиш, що довкола жодного муштрованого, їдь поштовими до якогось містечка, відпочинь там тиждень, попоїж бифштексів. Тільки не бевкни нікому, що ти був у війську, жандарми схоплять тебе як дезертира, а ти хоч і славний хлопчина, але ще не досить метикований, щоб замовляти жандармам зуби.

⁹⁸ На славу Божу (*лат.*)

Як тільки знов одягнешся в цивільне, порви на клатті подорожню й назвися своїм справжнім прізвиськом – Вазі. А що йому казати, звідки він приїхав? – звернулася вона до капрала.

– З Камбре на Шельді, це чудове містечко, може, чув? Там ще є собор і пам'ятник Фенелону.⁹⁹

– Слушно, – сказала маркітантка. – Дивись – нікому ні слова, що ти був у битві, не проба-лакайся про Б. і жандарма, який продав тобі солдатську подорожню. А закортить вернутись до Парижа, їдь спершу до Версаля¹⁰⁰ і пройди з того боку через заставу і то пішки, ніби вертаєшся з прогулянки. Золоті свої заший у черес штанів, а головне, при купівлі чогось, не показуй усіх грошей: діставай стільки, скільки треба заплатити. Прикро мені, що тебе живцем облуплять і пустять голого. А що робитимеш без грошей? Ти ж собі ради не даси, – і так далі і тому подібне.

Довго ще торохтіла добра маркітантка. Капрал кивками схвалював її поради, не встигаючи вставити бодай слово. Зненацька юрми, що сунули битим шляхом, спершу додали ходи, потім метнулися ліворуч через придорожній рівчак і щодуху кинулись тікати.

– Козаки! Козаки! – кричали з усіх боків.

– Бери назад свого коня! – заволатала маркітантка.

– Боже борони! – сказав Фабріціо. – Скачіть, рятуйтеся, я вам його дарую. Хочете, дам грошей на нового воза? Половина того, що маю, ваша.

– Кажу тобі, бери свого коня! – гнівно кричала маркітантка і хотіла була спішитися. Фабріціо вихопив шаблюку.

– Тримайтесь міцно! – гукнув він, двічі-тричі плазом ударив шаблею коня, і він галопом подався слідом за втікачами.

Герой наш поглянув на шлях. Тільки що тут простувало кілька тисяч людей, лава за лавою, як селяни в церковній процесії. Після крику «козаки» дорогу немов вимели, втікачі покидали на землю ківери, рушниці, шаблі та іншу амуніцію. Вражений Фабріціо звернув праворуч на пагорб, що підносився на дванадцять-тринадцять футів, обвів поглядом битий шлях і рівнину, але не побачив і сліду козаків.

«Ці французи якісь диваки! – подумав він. – Оскільки мені все одно йти праворуч, то найкраще рушити негайно, – сказав він собі. – Мабуть, є ж якась причина, коли вони всі кинулись навітікача».

Фабріціо підібрав кинуту рушницю, перевірів, чи набита вона, підсипав на полицю пороху, почистив кремінь, потім вибрав собі повну ладунку і ще раз оглянувся довкола. Серед рівнини, недавно такої людної, він був сам-один. Ген у далечині, поступово зникаючи за деревами, все ще мчали не озираючись утікачі. «Чудасія, та й годі!» – думав він. І, згадавши, як учора вчинив капрал, сів на землю серед пшеничного лану. Маючи надію побачити своїх приятелів – маркітантку та капрала Обрі, Фабріціо вирішив триматись дороги.

Сидячи на лану, він порахував гроші: виявляється, в нього залишилося не тридцять золотих, як він гадав, а тільки вісімнадцять. Проте в нього зберігалися про запас ще дрібні діаманти, які він засунув за підшивку свого гусарського чобота в кімнаті тюремниці того ранку, коли покидав її дім. Він старанно сховав золото і знову задумався над причиною такої раптової втечі.

«Може, це лиха прикмета для мене?» – думав він. Та найбільше Фабріціо побивався тим, що не запитав у капрала Обрі, чи справді він брав участь у битві. Йому здавалося, що брав, і якби він переконався в цьому, то почував би себе найщасливішою людиною.

«А проте, – думав він, – у битві я був під іменем якогось в'язня, у мене в кишені його подорожня, ба навіть гірше – на мені його мундир. Для мого майбутнього це фатальна при-

⁹⁹ У Стендаля неточність, пам'ятник видатному французькому письменникові Франсуа Фенелону (1651–1715) у французькому місті Камбре було відкрито лише через десять років після битви під Ватерлоу.

¹⁰⁰ Версаль – колишня резиденція французьких королів за 18 км від Парижа.

звістка. Що сказав би абат Бланес? А той бідолаха Було сконав у тюремній камері! Все це лиховісні прикмети; напевне, доля готує мені в'язницю!»

Щоб довідатись, чи справді гусар Було був винний, Фабріціо віддав би все на світі. Він став пригадувати: здається, тюремниця казала йому, що за ґрати гусар потрапив не лише за крадіжку столового срібла, а ще й за те, що вкрав селянську корову й побив її господаря. Фабріціо не мав сумніву, що його також колись ув'язнять за такий самий злочин, як гусара Було. Він згадав про свого приятеля, абата Бланеса. От би порадитися з ним! Потім згадав, що ні разу не писав тітці, відтоді як покинув Париж. «Сердешна Джіна!» – подумав він, і на очах у нього забриніли сльози. Зненацька почув позаду шерех: якийсь солдат, розгнзудавши трьох коней, пустив їх попасти на лан. Коні, мабуть, були дуже голодні. Фабріціо схопився, як куріпка. Солдат сторопів. Помітивши його збентеження, наш герой захотів удати з себе справжнього гусара.

– Один із цих коней мій, сучий сину! – гукнув він. – Ну та гаразд, я дам тобі п'ять франків за те, що ти привів його сюди.

– Ти що, кепкуєш з мене? – сказав солдат.

З відстані шести кроків Фабріціо прицілився в нього.

– Віддавай коня, а то пристрелю!

Рушниця була в солдата за плечима, він потягнувся рукою, щоб зняти її.

– Як ворухнешся, тут тобі й капець! – гукнув Фабріціо й кинувся до солдата.

– Гаразд, давай п'ять франків і забирай коня, – буркнув солдат, з жалем озираючи безлюдний шлях.

Лівою рукою тримаючи напереваги рушницю, Фабріціо правою кинув йому три п'ятифранкові монети.

– Злазь, якщо дорожиш своєю шкурою... Загнуздай вороного й забирайся геть з двома іншими... Опинатимешся – дістанеш кулю.

Солдат, щось бурмочучи під ніс, послухався. Фабріціо підійшов до коня й лівою рукою взявся за гнздекку, стежачи за тим, як солдат віддаляється. Той відійшов кроків на п'ятдесят, коли Фабріціо легко скочив у сідло. Та тільки-но він сів на коня, правою ногою шукаючи стремено, як над його вухом свиснула куля: по ньому з рушниці стрільнув солдат. Нетямлячися з гніву, Фабріціо поскакав до нього. Солдат кинувся тікати й незабаром, скочивши в сідло, поскакав уже верхи на одному з тих коней, що залишилися. «Ба! Його вже не наздоженеш!» – подумав Фабріціо. Куплений кінь був добрячий, але, мабуть, страшенно голодний. Фабріціо повернувся на битий шлях, де все ще не було жодної душі, перетнув його і пустив коня клусом ліворуч, на пагорб, де мав надію знайти маркітантку. Проте, виїхавши на пагорб, він на відстані цілого льє довкола побачив лише поодинокі солдатські постаті.

«Отже, зустрітися з цією славною, доброю жіночкою мені не судилося!» – подумав він, зітхаючи. Віддалік, по праву руку від шляху Фабріціо помітив ферму і рушив туди. Не спішучись, він заплатив гроші наперед і звелів дати коневі вівса. Юнь так зголоднів, що гриз жолоб. Через годину, сподіваючись на випадкову зустріч з маркітанткою чи бодай з капралом, Фабріціо трюхикав уже по битому шляху. Так він їхав і їхав, роззираючись навсібіч, поки добрався до багнистого берега якоїсь річечки з вузьким дерев'яним містком. Перед містком, праворуч від шляху, на відшибі стояла корчма під вивіскою «Білий кінь».

«Пообідаю», – сказав собі Фабріціо. Біля в'їзду на міст понуро сидів на коні кавалерійський офіцер з рукою на черезплічнику. За десять кроків від нього троє кавалеристів без коней натоптували собі люльки.

«Еге, ці люди можуть купити в мене коня ще дешевше, ніж він коштував мені», – подумав Фабріціо.

Поранений офіцер і троє солдатів очікували, поки він під'їде.

«А навіщо мені міст? – спитав себе наш герой. – Краще взяти праворуч і їхати берегом. Щоб вискочити з халепи, маркітантка, мабуть, порадила б мені рушити саме цією дорогою...

Все це так, але якщо я дремену, завтра мені буде дуже соромно. Тим паче, що мій кінь прудконогий, а кінь у цього офіцера, мабуть, підтоптався. А надумає він зсадити мене з коня, я проскакаю геть».

Так міркуючи, Фабріціо притримував коня і їхав дуже повільною ступою.

– Гусаре, швидше! – владним голосом гукнув офіцер. Фабріціо проїхав кілька кроків і зупинився.

– Хочете забрати в мене коня? – крикнув він.

– Та ні! Під'їжджайте.

Фабріціо подивився на офіцера, – у нього були сиві вуса і найчесніші очі. Хустка, яка перев'язувала ліву руку, червоніла від крові, права також була забинтована кривавою ганчіркою.

«Ну, не він, так ці солдати схоплять коня за гнuzдечку», – подумав Фабріціо. Але, придивившись, помітив, що солдати також поранені.

– Ім'ям честі, – промовив офіцер з полковницькими еполетами, – стань тут на чатах і кажи всім зустрічним драгунам, кінним єгерям і гусарам, що в цій корчмі полковник Лебарон і він наказує їм приєднатись до нього.

Старий полковник виглядав страшенно пригніченим і з перших же слів сподобався нашому героєві, який відповів вельми розважливо:

– Мосє, мене не послухають. Я замолодий. Тут потрібний ваш власноручний наказ.

– Це правда, – сказав полковник, пильно придивляючись до Фабріціо. – Лароз, пиши наказ, у тебе здорова права рука.

Лароз мовчки дістав записника з пергаментними аркушиками, черкнув кілька рядків і, видерши чвертку паперу, віддав її Фабріціо. Полковник повторив нашому герою наказ і додав, що через дві години, як належить, його заступить один з поранених кавалеристів. З цими словами він пішов зі своїми людьми до харчевні. Фабріціо нерухомо завмер при в'їзді на міст і дивився їм услід, вражений німою й похмурою скорботою трьох поранених солдатів. «їх ніби зачакловано лихими чарами», – подумав. Нарешті він розгорнув складений аркушик і прочитав наказ:

«Полковник шостого драгунського полку Лебарон, командир другої бригади першої кавалерійської дивізії чотирнадцятого корпусу, наказує всім кавалеристам, драгунам, кінним єгерям та гусарам не переїздити через міст і приєднатись до нього в його штабі, в корчмі «Білий кінь».

Дано в штабі біля мосту через Сенту 19 червня 1815 року.

За полковника Лебарона, пораненого в праву руку і за його розпорядженням вахмістр Лароз».

З півгодини простоявши на чатах біля мосту, Фабріціо побачив шістьох кінних єгерів і трьох піших. Він оголосив їм полковниковий наказ.

– Ми зараз вернемось, – відповіли чотири верхівці і жвавим клусом проскочили міст.

Фабріціо звернувся до двох вершників, що залишилися. Спалахнула запальна суперечка, а тим часом через міст перейшли троє піших єгерів. Один вершник зажадав у Фабріціо показати писане розпорядження, взяв папір і сказав:

– Зараз я покажу його товаришам, і вони неодмінно повернуться. Чекай тут нашого повернення.

І він рушив галопом, товариш його поскакав слідом. Усе це сталося за одну мить.

Розлючений Фабріціо гукнув одного пораненого солдата, що саме показався у вікні харчевні. Фабріціо помітив у нього нашивки вахмістра. Вахмістр вийшов з харчевні і, підходячи до Фабріціо, крикнув:

– Шаблю наголо, сто чортів! Ти ж на чатах!

Фабріцію вихопив з піхов шаблю і сказав:

– Вони забрали наказ.

– Ще сердиті за вчорашню битву, – похмуро відповів вахмістр. – Я тобі дам свій пістолет. Якщо тебе не слухатимуться, стрілай у повітря, я вискочу сам або вийде полковник.

Фабріцію помітив, як здивовано звів брови вахмістр, почувши, що наказ забрали. Він зрозумів, що йому завдано особистої образи, і присягнувся вдруге не пошитися в дурні.

Фабріцію, озброєний сидельним вахмістровим пістолетом, гордо став на чатах. Незабаром семеро гусарів підїхали верхи до мосту. Фабріцію заступив їм шлях і оголосив полковників наказ. Гусари слухали його невдоволено, а найсміливіший з них спробував проїхати. Згадавши мудру пораду приятельки-маркітантки колоти, а не рубати, Фабріцію опустил лезо своєї довгої прямої шаблюки і вдав, ніби збирається штрикнути того, хто порушив наказ.

– А, він хоче нас убити, цей шмаркач! – гукнули гусари. – Невже мало посікли наших учора?

Всі семеро, як по команді, оголили шаблі й кинулись на Фабріцію. Він подумав, що тут йому й смерть, але згадав здивований погляд вахмістра і поклав собі не давати нового приводу для зневаги. Відступаючи до мосту, він намагався колоти вістрям шаблі. Гусари швидко збагнули, з ким вони мають справу: так кумедно вимахував він довгим і прямим кірасирським, для нього важким палашем. Не завдаючи йому шкоди, вони намагались порізати на ньому весь мундир. Кілька разів гусари дряпнули йому передпліччя. Дотримуючись науки маркітантки, Фабріцію дуже завзято силкувався колоти клинком тих, хто нападав. На своє лихо, штрикаючи шаблею, він і справді поранив у руку одного гусара. Вершник розсатанів, що його зачепив вістрям такий шмаркач, зробив випад і поранив Фабріцію у стегно. Сталося це тому, що кінь нашого героя не лише не уникав бою, а, мабуть, знаходив втіху у цьому й кидався назустріч напасникам. А ті, побачивши, що в Фабріцію тече з правого плеча по рукаву кров, і, боячись, як би не зайшла надто далеко гра, відтіснили його ліворуч, до поручнів, і поскакали геть. Опинившись сам-один, Фабріцію пальнув у повітря, щоб попередити полковника.

В цей час до мосту наближалось четверо кінних гусарів і двоє піших з того самого полку, що й попередні. Коли гримнув постріл, вони були ще за двісті кроків і пильно стежили за тим, що діється на мосту. Подумавши, що Фабріцію стріляв у їхніх однополчан, усі четверо з оголеними шаблями кинулись просто на нього. Це була справжня кавалерійська атака. Попереджений пострілом, полковник Лебарон відчинив двері корчми і кинувся до мосту саме тоді, коли туди прискакали вершники, і звелів їм зупинитися.

– Тут немає більше ніяких полковників! – гукнув один з гусарів і підострожив коня.

Полковник обурився, урвав свої докори й пораненою рукою схопив за гнuzдечку його коня.

– Стій, нікчемний солдате! – гукнув він гусарові. – Я знаю тебе, ти з ескадрону капітана Анріє.

– Ну й що! Хай наказ дає мені сам капітан! Капітана Анріє вбили вчора, – додав він з ущипливим сміхом. – А ти йди до...

Сказавши це, він вирішив прорватися і погнав коня на полковника, той упав на поміст. Фабріцію, що стояв за два кроки на самому мосту, але обличчям до корчми, бачив, як кінь штовхнув грудьми полковника і той упав, не випускаючи з рук повода. Обурений Фабріцію клинком шаблі завдав гусарові сильного прямого удару. На щастя, гусарів кінь, відчуваючи, що його тягне до землі гнuzдечка, затиснута в полковниковій руці, шарахнув убік, і довгий клинок кірасирської шаблі Фабріцію, черкнувши по гусаровому доломану, тільки саянув біля самих його очей. Гусар люто повернувся, з усього маху вдарив шаблею, і лезо, розітнувши рукав Фабріцію, вп'ялося йому в руку. Герой наш упав.

Побачивши, що двоє оборонців мосту лежать на землі, один піший гусар скористався з нагоди, захопив коня Фабріцію і, скочивши в сідло, поскакав по мосту.

Із корчми вискочив вахмістр, побачив, як упав полковник, і подумав, що його важко поранили. Він погнався за гусаром, котрий забрав коня, і загнав йому в крижі шаблю. Той повалився додолу. Бачачи, що біля мосту залишився тільки піший вахмістр, гусари підстрожили своїх коней і поскакали геть. Другий піший гусар майнув у поле.

Вахмістр підійшов до поранених. Фабріціо вже звівся на ноги, болю він не почував, хоч і втратив чимало крові. Полковник встав на превелику силу, він не був поранений, а лише забився, падаючи.

– Пусте! – сказав він вахмістрові. – Тільки рука болить від старої рани.

Гусар, котрого поранив вахмістр, конав.

– Ну й біс із ним! – гукнув полковник. – Краще потурбуйся про цього хлопця, я даремно важив його життям, – сказав він вахмістрові і двом солдатам, які підбігли сюди. – Я сам стану на мосту і спробую зупинити цих біснுவатих. Відведіть хлопця до харчевні і перев'яжіть руку. Візьміть для цього мою сорочку.

Розділ п'ятий

Вся ця пригода тривала одну мить. Рани у Фабріціо були легкі, руку йому перев'язали, порвавши на бинти полковникову сорочку. Покласти його збирались на другому поверсі корчми.

– Але поки я вилежуватимуся нагорі, – сказав Фабріціо вахмістрові, – мій кінь знудиться сам у стайні й поскаче геть під іншим хазяїном.

– Як на новобранця, то голова в нього варить, – сказав вахмістр.

І Фабріціо поклали на свіжій соломі просто в жолобі, де стояв його кінь.

Бачачи, що Фабріціо дуже кволий, вахмістр приніс йому мисочку підігрітого вина і залишився поговорити з ним. У розмові він вихваляв нашого героя, і той počував себе на сьомому небі.

Прокинувся Фабріціо лише на світанні; коні протягло іржали, рвалися і тупотіли. Стайню наповнював дим. Спершу Фабріціо не міг уторопати, звідки цей галас, не тямив навіть, де він сам. Нарешті, мало не задихнувшись від диму, здогадався, що горить дім. За мить Фабріціо був уже на подвір'ї і сидів на коні. Він підвів голову – дим валив із двох вікон над стайнею, дах повивали чорні клуби завихреного диму. Вночі не менше сотні втікачів набилося в корчму «Білий кінь», усі вони кричали й лаялися. П'ятеро-шестеро, як устиг розгледіти Фабріціо, були зовсім п'яні. Один з юрби хотів затримати його і кричав:

– Ти куди ведеш мого коня?

Відмахавши чверть льє, Фабріціо обернувся й побачив, що його ніхто не переслідує. Будинок палав. Фабріціо впізнав міст, згадав про свою рану і лише тоді відчув, як пашисть рука і боляче стягують її бинти.

«А що сталося із старим полковником? Він дав свою сорочку, щоб перев'язати мені руку».

Але цього ранку наш герой поводився напрочуд спокійно: звичних романтичних поривань позбавила його велика втрата крові.

«Праворуч! – скомандував він собі. – І гайда!»

Фабріціо спокійно поїхав понад берегом по дорозі, яка нижче мосту звертала праворуч. Йому згадалися поради доброї маркітантки. «Оце друг! – думав він. – Яка щира душа!»

Після години їзди він відчув кволість. «Що це зі мною? Невже я зомлію? – подумав він. – Якщо я втрачу свідомість, у мене вкрадуть коня, та, може, ще й роздягнуть, і тоді прощавай, моя скарбнице!» Йому вже бракувало сили правити конем, він лише намагався якось утриматися в сідлі. Його блідість помітив якийсь селянин, що копав біля дороги, і поспішив піднести йому склянку пива і кусень житнього хліба.

– Подивився я на вас, – сказав селянин, – думаю: блідий який! Мабуть, із тих, що були вчора поранені у великій битві.

Допомога прийшла як ніколи доречно. Коли Фабріціо підніс до рота хліб, в очах йому вже потемніло і в голові запаморочилося. Підкріпившись, він подякував селянинові і спитав:

– Де я зараз?

Селянин пояснив, що звідси три льє до містечка Зондерс,¹⁰¹ де він може знайти допомогу. Фабріціо дістався туди, майже нічого не тямлячи, намагаючись лише не впасти з коня. Побачивши розчинену браму, він в'їхав у двір. То була корчма «Скребло». З будинку одразу вибігла опасиста господиня. Тремтячим з жалю голосом добра жінка гукнула на допомогу. Дві молоді дівчини допомогли йому злізти з коня, і ледве він спішився, як одразу зомлів. Покли-

¹⁰¹ Зондерс – містечко в Бельгії, населене фламандцями.

кали хірурга, той пустив йому кров. Кілька днів Фабріціо не відчував, що з ним роблять: він лежав у забутті.

Колота рана в стегні могла загноїтися. Повертаючись до тями, хлопець просив подбати про його коня. Він раз у раз повторював, що добре заплатить, і це ображало добру господиню та її дочок. Його дбайливо доглядали, і через два тижні хворий трохи оклигав. Аж одного вечора він помітив, що в його господинь досить стурбований вигляд. Незабаром до кімнати зайшов німецький офіцер; він щось розпитував, йому відповідали мовою, незнайомою Фабріціо. Проте хлопець здогадався, що цікавляться його особою, і вдав, ніби спить. Згодом, вирішивши, що офіцер уже пішов, він покликав хазяйок.

– Чого приходив цей офіцер? Невже мене збираються внести до списку військовополонених і заарештувати?

Господиня зі слізьми на очах кивнула головою.

– У мене в доломані¹⁰² сховані гроші, – вигукнув він, зводячись на ліжку. – Купіть мені цивільне вбрання, і сьогодні вночі я своїм конем пошу звідси. Ви врятували мені життя, дали мені притулок, коли я міг звалитися мертвий на дорозі. Врятуйте мене ще раз, допоможіть мені вернутись до матері.

Обидві дочки так уболювали за Фабріціо, що тут же розплакалися. По-французькому вони розуміли кепсько, і тому підійшли до його ліжка, щоб розпитати. Потім вони по-фламандському затіяли суперечку з матір'ю, раз у раз жалібно позираючи на нашого героя. Фабріціо здогадався, що його втеча може завдати їм великих прикрощів, проте задля нього вони ладні ризикнути. Притискаючи руки до серця, він палко дякував їм. Місцевий єврей роздобув і о десятій вечора приніс потрібне вбрання. Та коли хазяйські дочки порівняли принесеного сюртука з доломаном Фабріціо, то побачили, що його треба вишити. Часу було обмаль, і обидві негайно взялися за роботу. Фабріціо показав, де в нього заховані наполеондори, і попросив зашити їх у куплене для нього вбрання. Разом з сюртуком єврей приніс і пару добрих новісньких чобіт. Фабріціо, не вагаючись, показав дівчатам, де треба розрізати його гусарські ботфорти, щоб дістати діаманти, і їх сховали у підшивку нових чобіт.

Велика втрата крові і спричинена цим кволість викликали дивне явище: Фабріціо майже забув французьку мову. До своїх господинь він звертався по-італійському, а вони розмовляли фламандською мовою, – отож, співрозмовники спілкувалися одне з одним лише на мигах. Хоча дівчата були зовсім безкорисливі, побачивши діаманти, вони застрибали від захвату: Фабріціо видався їм перебраним принцом. Анікен, молодша і наївніша з двох сестер, просто розцілувала Фабріціо. Хлопцеві ж обидві сестри здавалися красунями. Опівночі, коли хірург, щоб підкріпитися перед далекою дорогою, дозволив йому випити трохи вина, Фабріціо майже перехотілося їхати.

«Де мені буде краще, ніж тут?» – думав він. А проте о другій ночі він устав і одягнувся. Тут він довідався від хазяйки, що його коня забрав той самий офіцер, який кілька годин тому приходив з обшуком.

– От негідник! – вилаявся Фабріціо. – Пограбував пораненого!

Молодий італієць не був філософом, він зовсім забув, як йому самому дістався кінь.

Анікен, умиваючись слізьми, сказала, що для нього найняли коня. Їй було жаль розлучатися з ним. Прощання було дуже ніжне. Фабріціо підняли і посадили в сідло два кремезні молодики, родичі доброї господині. Щоб він не звалився з коня, вони притримували його дорогою, а за кількасот кроків попереду маленького каравану йшов третій проводир і підозріливо дивився, чи нема на шляху патрулів. Через дві години зробили зупинку в домі хазяйчиної небоги. Хоч як умовляв Фабріціо своїх супутників розпрощатися з ним, вони ні за що не погоджувались, запевняючи, що ніхто ліпше за них не знає лісових доріг.

¹⁰² Долман – офіцерський плащ, який носили гусари.

– Але вранці помітять мою втечу, а коли з'ясується, що й вас нема вдома, дорого вам обійдеться ваша відсутність! – казав Фабріціо.

Рушили далі. На щастя, перед світанням густий туман повив рівнину. До містечка прибули близько восьмої ранку. Один з молодиків пішов дізнатися, чи ворог не захопив поштових коней. Виявилося, що станційний наглядач устиг їх заховати, роздобувши десь жалюгідних шкап і поставивши їх у стайні. Подалися шукати коней у болотах, де вони були сховані, і через три години вже зміцнілий Фабріціо сів до блаженного кабріолета,¹⁰³ запряженого одначе парою добрих поштових коней. До нашого героя уже вернулася сила. Зворушливим було прощання з провожатими, родичами господині. Гроші прийняти вони відмовилися, хоч як старався Фабріціо підшукати нагоду, щоб заплатити.

– Пане, гроші вам зараз потрібніші, ніж нам, – відповідали ці славні хлопці.

Нарешті вони вирушили назад додому. Збадьорений дорогою Фабріціо послав з ними листи, в яких висловив свої почуття добрим господиням. Фабріціо писав зі слізьми на очах, і його лист до юної Анікен, безперечно, дихав любов'ю.

Решта подорожі відбулася без особливих пригод. Після прибуття до Ам'єна¹⁰⁴ він відчув сильний біль від рани в стегні. Сільський ескулап прочистив рану недбало, і, незважаючи на кровопускання, вона загноїлася. Поки Фабріціо два тижні лежав у готелі, який утримувала облеслива й жадібна родина, союзники захопили Францію. Фабріціо так багато міркував над усім пережитим, що став іншою людиною. Дитиною він залишився тільки в одному: йому дуже кортіло з'ясувати, чи справді те, що він бачив, було битвою і чи була це битва під Ватерлоо? Вперше в житті читав він з великою втіхою, сподіваючись відшукати в газетах або в розповідях про цю битву, опис тих місць, де він їздив в ескорті маршала Нея та іншого генерала. З Ам'єна Фабріціо майже щодня писав своїм любим приятелькам, господиням «Скребла». Після одужання він одразу подався до Парижа і в колишньому своєму готелі знайшов десятків зо два листів од матері та тітки, в яких обидві благали його швидше вертатися. В останньому листі графині П'етранера були загадкові натяки, які дуже його стурбували. Цей лист розвіяв усі ніжні мрії Фабріціо. Щоб побачити велике для себе попереду лихо, людині його вдачі досить було одного слова, і розбуджена уява малювала йому це лихо в усіх моторошних подробицях.

«Ні в якому разі не підписуй листів, у яких ти подаєш звістку про себе, – попереджувала графиня. – Не приїжджай прямо на озеро Комо, зупинися в Лугано, на швейцарській території».

Прибути до цього містечка він повинен під прізвиськом Каві; в найкращому готелі його чекає графинин лакей, він скаже, що робити далі. Лист завершувався словами:

«Приховуй від людей свою шалену витівку і, головне, не тримай при собі ніяких паперів: ні писаних, ні друкованих. У Швейцарії за тобою ходитимуть друзі святої Маргарита.¹⁰⁵ Якщо я матиму досить грошей, – писала графиня, – я пошлю когось до Женеви, в готель «Терези»: там ти визнаєш деякі подробиці, про які я писати не можу, однак тобі треба їх знати до повернення. Але Богом святим благаю: не затримуйся в Парижі жодного дня, бо тебе впізнають наші шпики».

Уява Фабріціо малювала фантастичні картини, і його цікавило тепер лише одне: на які загадкові обставини натякала йому тітка. Він негайно вирушив на батьківщину, дорогою до Франції його двічі затримували, але йому вдалося викрутитися. Цих прикросців завдав йому

¹⁰³ *Кабріолет* – двоколісний, найчастіше однокінний екіпаж.

¹⁰⁴ *Ам'єн* – місто у Франції на р. Соммі.

¹⁰⁵ Стараннями пана Пелліко ця назва стала відома на всю Європу так зветься в Мілані вулиця, де розташовані будинок поліції і в'язниця (*Прим. автора*). *Пелліко* Сільвю (1789–1854) – італійський письменник-карбонарій. В примітці Стендаля йдеться про спогади Пелліко «Мої в'язниці» (1833), де міланську поліцію часто називають за назвою вулиці, на якій був будинок поліції і містилася в'язниця.

італійський паспорт і дивний титул торговця барометрами, що ніяк не пасував до його юного личка й забинтованої руки.

Нарешті Фабріціо прибув до Женеви, зустрівся з графининим служником, і той від імені тітки розповів, що міланській поліції донесли, ніби Фабріціо послали до Наполеона з якимись пропозиціями від таємного товариства змовників, організованого в колишньому Італійському королівстві. «Якби мета його подорожі була інша, – говорилося в доносі, – навіщо тоді йому було б прибирати чуже ім'я?» Мати Фабріціо намагається довести істину, а саме: по-перше, її син Швейцарії ніколи не покидав, а по-друге, він раптово виїхав з замку після сварки із старшим братом.

Вислухавши цю розповідь, наш герой запишався. «Виходить, мене вважають начебто за посла при Наполеоні, – сказав він собі. – Мені начебто випала честь розмовляти з цим великим мужем. От дав би Господь!» Він згадав, що його предок у сьомому коліні – онук дель Донго, прибулого до Мілана в почті Сфорца, сподобився честі бути обезглавленим, бо герцогові вороги схопили його, коли він подався до Швейцарії домовлятися з кантонами про вербування вояків. Перед очима Фабріціо постала гравюра в родоводі дель Донго, присвячена цій події. Розпитуючи служника своєї тітки, Фабріціо довідався про одну подробицю, яка вихопилась у служника в пориві обурення, хоч графиня не раз веліла про це мовчати; в міланську поліцію доніс його старший брат Асканьо. Почувши цю страшну вістку, наш герой знавіснів. Шлях з Женеви до Італії іде через Лозанну. Хоча через дві години до Лозанни¹⁰⁶ мав вирушити диліжанс, Фабріціо ухвалив вирушити негайно і пройти пішки відстань десять-дванадцять льє. На прощання в Женеві, в одній понурій швейцарській кав'ярні, він завів сварку з хлопцем, який, на думку Фабріціо, дуже дивно до нього приглядався. Була то щира правда: молодий женевець, людина флегматична, розважлива, заклопотана лише думками про гроші, сприйняв його за божевільного: Фабріціо вовком поглядав на всіх клієнтів і облив свої штани кавою, яку йому принесли. У цій сварці перший порив Фабріціо був цілком у дусі шістнадцятого сторіччя: замість викликати женевеця па поєдинок, він вихопив стилет і хотів його заколотити. Фабріціо в запалі обурення забув усі завчені правила честі, в ньому озвався інстинкт або, краще сказати, дитячі спогади.

Графинин повірник, з яким він зустрівся в Лугано, ще дужче розпалив його лють, повідомивши нові подробиці. В Гріанті Фабріціо любили, там не проговорився ніхто, – всі вдавали, ніби вірять, що він поїхав до Мілана, і якби не люб'язна братова послуга, міланська поліція його відсутності б не помітила.

– Ваші прикмети, мабуть, повідомлено митникам, – сказав Фабріціо тітчин посланець, – якщо ми вирушимо гостинцем, нас затримують на кордоні Ломбардо-Венеціанського королівства.

В горах, що відокремлюють Лугано від озера Комо, Фабріціо та його люди добре знали кожну стежку. Вони перебралися на мисливців, тобто на контрабандистів, а оскільки їх було троє і вигляд у них був суворий, сторожа при зустрічі тільки привіталася з ними. До замку Фабріціо постарався заявитись близько півночі: о цій порі вже давно спали його батько і всі лакеї з пудреним волоссям. Він легко спустився в глибокий рів і дістався до замку крізь віконце льоху. Там на нього вже чекали мати і тітка, тут же набігли й сестри. Оханням, ніжністю, сльозам не було кінця-краю, і, коли ці щасливці, що не вірили своєму щастю, змогли нарешті розважливо розмовляти, перші промені світання попередили їх, що час не стоїть на місці.

– Про твоє повернення, сподіваюся, твій брат не здогадується, – мовила пані П'етранера. – Я перестала з ним розмовляти після його прекрасного вчинку, і, на мою превелику честь, це допекло його до живого. Сьогодні за вечерею я вирішила звернутись до нього: мені треба було якось приховати свою шалену радість, інакше вона могла збудити в нього підозру.

¹⁰⁶ Лозанна – місто у Швейцарії.

Він явно запишався нашим вдаваним примиренням, а я скористалася з його доброго настрою і за столом підпоїла його. Сьогодні він не стане чаїтися десь у засідці й шпигувати, як завжди.

– Треба сховати нашого гусара в твоїх покоях, – сказала маркіза, – йому не можна зараз їхати. На радощах ми самі не свої, а треба зібратися з думками і обміркувати, як нам перехитрити страшну міланську поліцію.

Так і вчинили. Проте наступного дня маркіз та його старший син помітили, що маркіза весь час сидить у невістчиному покої. Не будемо описувати поривів ніжності й радощів, які хвилювали жінок, охоплених безмежним щастям. Серця італійців куди дужче, ніж наші, краються підозрами і навісними химерами, породженими буйною уявою. Натомість і радість вони переживають дужче і довше за нас. Того дня графиня й маркіза немов збожеволіли. Фабріціо знов довелося розповідати про всі свої митарства. Врешті постановили вирушити до Мілана, щоб там сховати свою радість; таїтися від нагляду самого маркіза та його сина Асканьо здавалося їм занадто важким.

Дістатись до Комо вирішили власним човном: інший транспорт збудив би тисячу підозр. Але коли припливли в гавань Комо, маркіза раптом згадала, що забула в Гріанті важливі папери й послала по них перевізників. Природно, ті не могли нікому розповісти, як провели час у Комо обидві дами. А вони, прибувши на місце, найняли карету, – такі екіпажі чекають на гостей біля високої середньовічної вежі, яка височить над брамою міланської застави. Перше ніж візник устиг перекинутися з ким-небудь слівцем, вирушили з міста. За чверть милі на дорозі трапився знайомий молодий мисливець; побачивши, що дами ідуть без кавалера, він люб'язно запропонував провести їх до міланської застави, бо сам хотів полювати в його околицях. Усе йшло гаразд, дами щебетали зі своїм молодим подорожнім, аж раптом на повороті, де шлях оббігає чудове лісисто узгір'я Сан-Джованні, коней схопили за гнuzдечку троє переодягнених жандармів.

– Ох, нас зрадив чоловік! – вигукнула маркіза й зомліла.

До карети, заточуючись, підійшов вахмістр, що стояв неподалік, і сказав п'яним голосом:

– Я дуже шкодую, що мені доручено таку місію, але я мушу арештувати вас, генерале Фабіо Конті.

Фабріціо подумав, що вахмістр для сміху величає його генералом. «Ти ще поплатишся за це», – сказав він собі. Позираючи на перебраних жандармів, Фабріціо чекав нагоди, щоб вискочити з екіпажу і втекти полем.

Про всяк випадок графиня посміхнулася й сказала вахмістрові:

– Голубе мій! Невже ви вважаєте за генерала Конті цього шістнадцятилітнього хлопчика?

– А ви хіба не генералова донька? – запитав вахмістр.

– Погляньте-но на мого батька, – сказала графиня, показуючи на Фабріціо.

Жандарми зайшлися реготом.

– Тільки без розумувань! Покажіть ваші паспорти! – звелів вахмістр, роздратований загальними веселощами.

– Наші дами, їдучи до Мілана, паспортів не беруть, – з філософським спокоєм відповів візник. – Вони ідуть зі свого замку Гріанта. Ось ця пані – графиня П'єтранера, а та – маркіза дель Донго.

Геть спантеличений вахмістр підійшов до своїх людей, що тримали коней, і став радитися з ними. Нарада тривала добрих п'ять хвилин, але графиня втрутилась, попросивши дозволу проїхати кілька кроків і поставити карету в затінку. Хоча була лише одинадцята ранку, сонце пекло немилосердно. Фабріціо пильно оглядався довкола, міркуючи куди тікати, і побачив, як на курний гостинець польовою стежкою вийшла юна дівчина чотирнадцяти-п'ятнадцяти років; затуляючи хусточкою личко, вона тихо плакала. Йшла вона між двома жандармами в формі, а слідом теж у супроводі двох жандармів велично виступав сухорлявий високий чоловік, ніби той префект у процесії.

– Де ви їх перейняли? – запитав вахмістр, якого зовсім розвезло від вина.

– Тікали через поле, а паспортів при них ніяких.

Вахмістр став ні в сих ні в тих. Йому треба було затримати двох арештантів, а в нього на руках опинилося аж п'ятеро. Зі своїм штабом він відійшов на кілька кроків, залишивши одного вартувати величного полоненого, а другого – держати коней.

– Сиди! – тихо сказала графиня Фабріціо, побачивши, як він вискочив з екіпажу. – Все обійдеться.

Було чути, як один із жандармів вигукував:

– Дарма! Паспортів вони не мають, отже, ми затримали їх цілком слушно.

Вахмістр, здавалося, вагався. Його турбувало прізвище графині П'етранера, генерала П'етранеру він знав, але про генералову смерть йому не було відомо.

«Граф П'етранера не з тих, хто простить кривду, якщо я недоречно заарештую його дружину!» – подумав він.

Поки тривали розмови, графиня озвалась до молодой дівчини, що стояла на курному шляху біля карети, – її врода вразила графиню.

– Синьйорино, у вас розболиться голова від сонця. Цей бравий вояк, – додала вона, киваючи на жандарма при конях, – звісно, дозволить вам сісти в коляску.

Фабріціо, який крутився біля коляски, підійшов, щоб підсадити дівчину. Він підтримував її за лікоть, і дівчина вже була стала на приступку, як раптом імпульсивний її супутник, а він стояв за шість кроків від карети, загукнув густим від пихи басом:

– Стій на шляху, сідати до чужої коляски незручно!

Цього наказу Фабріціо не розчув. Дівчина зразу повернулася і скочила з приступки, але її все ще підтримував Фабріціо, і вона впала йому в обійми. Він усміхнувся, вона спаленіла, і, коли вже ступила додолу, вони ще якусь мить дивились одне на одного.

«У в'язниці я мав би прегарну приятельку! – подумав Фабріціо. – Яке в неї високе і горде чоло! Вона уміла б щиро кохати».

Підійшов вахмістр і владно запитав:

– Котра з дам Клелія Конті?

– Я, – відповіла дівчина.

– А я – генерал Фабіо Конті, – вигукнув величний старець. – Я камергер його величності принца Пармського.¹⁰⁷ Це неприпустимо, щоб з людиною мого стану поводитись, мов з якимсь злодюжкою.

– Позавчора, сідаючи до човна в гавані Комо, ви послали к бісу поліцейського інспектора, коли він зажадав од вас паспорта. А сьогодні він пошле вас прогулятися під вартою.

– Човен уже відчалив від пристані, я квапився, бо заносилося на бурю. З берега якийсь чоловік у цивільному гукнув мені, щоб я вернувся, я назвав йому себе, і ми попливли.

– А цього ранку ви втекли з Комо.

– Людина мого стану, їдучи з Мілана подивитись на озеро, паспорта не бере. Нині вранці в Комо мені сказали, що мене заарештують на заставі. З міста я вийшов пішки разом з дочкою, сподіваючись зустріти на шляху коляску, щоб поїхати до Мілана. Я збираюся подати там скаргу генерал-губернатору провінції.

Вахмістрові, мабуть, камінь з серця спав.

– Отож, генерале, ви заарештовані, і я відвезу вас до Мілана. А ви хто такий? – звернувся він до Фабріціо.

– Мій син, – відповіла графиня, – Асканьо, син дивізійного генерала П'етранери.

¹⁰⁷ *Принц Пармський* – тут Ранунціо-Ернесто IV, вигадана дійова особа роману, прототипом якого був герцог Моденський Франциск IV (1779–1846). В дійсності на той час Парма була під владою Марії-Луїзи, колишньої другої дружини Наполеона, австрійської принцеси.

– Безпаспортний, графине? – спитав жандармський вахмістр уже лагіднішим тоном.

– Він ще хлопчак і паспорта не брав. Він ніколи не подорожує сам, а лише зі мною.

Під час цієї розмови генерал Конті сперечався з жандармами, все більше стаючи в образжену позу.

– Чого марнувати стільки слів? – сказав один із жандармів. – Ви заарештовані, та й годі.

– Ви повинні дякувати, – зауважив вахмістр, – що ми дозволяємо вам найняти в якогось селянина коня, а то, незважаючи на спеку та куряву, на ваш камергерський чин, довелося б вам котити на своїх, а ми їхали б обабіч кіньми.

Генерал почав сваритися.

– Ану замовкни! – урвав його жандарм. – Де твій генеральський мундир? Так хто завгодно може назватися генералом.

Генерал просто не тямив себе з люті. А в кареті тим часом справа складалась куди краще.

Графиня уже командувала жандармами, як своєю челяддю. Вона дала еку одному з них і послала в корчму, що виднілась за двісті кроків, щоб він приніс вина й передусім холодної води. Принагідно вона заспокоїла Фабріцію, який усе поривався тікати до лісу, що вкривав узгір'я. «Пістолети в мене добрі», – думав він. Графиня домоглась від розсердженого генерала, щоб він дозволив дочці сісти в екіпаж. Генерал, великий любитель побалакати про себе та про свою рідню, повідомив дам, що його доньці минуло лише дванадцять, бо вона народилася 27 жовтня 1803 року, але вона така розумниця, що всі дають їй чотирнадцять і навіть п'ятнадцять.

«Яка обмежена людина!» – промовляли графинині й маркізині очі. Завдяки графині все влаштувалось після переговорів, що тривали цілу годину. Один із жандармів, коли графиня сказала йому: «Нате вам десять франків», згадав про якусь пильну справу в сусідньому селі і віддав свого коня генералові Конті.

З генералом поїхав вахмістр, а всі інші жандарми повсідалися під деревом у товаристві чотирьох величезних обплетених сулій, – посланий до корчми жандарм приніс з допомогою селянина вино. Щоб вернутися до Мілана, достойний камергер дозволив Клелії Конті сісти до жінок у карету, а сина славного генерала П'етранери ніхто й не думав затримувати. Коли подорожні перекинулись першими ввічливими словами й обговорили несподівану пригоду, Клелія Конті зауважила, що вродлива графиня дивиться на Фабріцію захоплено, – виходить, вона не мати. Особливо зацікавили дівчину неодноразові натяки на якийсь геройський, сміливий і дуже небезпечний вчинок, що його він недавно здійснив. Але при всій своїй кмітливості юна Клелія не могла здогадатися, про що йдеться.

Вражено розглядала вона молодого героя, чиї очі, здавалося, ще палають вогнем недавніх подвигів. А він був вражений дивною вродою цієї дванадцятирічної дівчинки, яка зашарілась від його захоплених поглядів.

За льє до Мілана Фабріцію сказав, що хоче провідати дядька, і попрощався з дамами.

– Якщо викручуся з цієї халепи, – сказав він Клелії, – приїду до Парми оглянути її чудові картинні галереї. Запам'ятайте, будь ласка, моє ім'я: Фабріцію дель Донго.

– Отакої, – гукнула графиня. – Це так ти умієш зберігати своє інкогніто! Синьйорино, будь ласка, запам'ятайте, що цей шибеник – мій син і звати його П'етранера, а не дель Донго.

Пізнього вечора Фабріцію вернувся в Мілан брамою Ранца, ці ворота ведуть до бульвару, модного місця для прогулянок. Дрібні заощадження маркізи та її сестри підірвала відправка двох служників до Швейцарії; на щастя, Фабріцію ще зберіг кілька золотих і один діамант, який було ухвалено продати.

В місті обох дам знали й любили. Клопотати за Фабріцію перед бароном Біндером, начальником поліції, почали найзначніші і найсвятобливіші представники австрійської партії.

– Ці панове, – запевняли вони, – не розуміли, як можна серйозно сприймати вибрик шістнадцятирічного хлопчачка, який посварився з братом і втік з батьківського дому.

– Мій обов'язок усе сприймати серйозно, – лагідно відповів барон Біндер, людина розважлива і смутна. Він саме організував горезвісну міланську поліцію й поставив перед собою мету відвернути революцію, на зразок тієї, що 1746 року вигнала з Генуї австрійців.¹⁰⁸ Міланська поліція, яку прославили пригоди панів Пелліко та Андріана,¹⁰⁹ не була така вже й жорстока. Вона послідовно й суворо дотримувалась драконівських законів. Імператор Франц II¹¹⁰ хотів нажахати зухвалі уми італійців.

– Дайте мені, панове, засвідчені показання того, що робив юний маркезіно дель Донго, – відповів барон Біндер захисникам Фабріціо, – і то день по дню, починаючи від восьмого березня, коли він покинув Гріанту, і до прибуття, вчора ввечері, до нашого міста, де він нині переховується в кімнаті своєї матері, і я ладен вважати його за наймилішого пустуна з молодих міланців. Якщо ж ви докладно не вкажете, де він пропадав після зникнення з Гріанти, то, незважаючи на його високий рід і всю мою пошану до приятелів його дому, як ви розумієте, мій обов'язок – заарештувати його. І мені доведеться тримати його за ґратами доти, доки він не доведе, що не їздив до Наполеона з місією від тієї купки невдоволених, які є в Ломбардії серед підданців його імператорської й королівської величності. Зважте ще, панове: коли молодий дель Донго зуміє це обвинувачення спростувати, все одно він залишиться винний у тому, що подався за кордон без обов'язкового в таких подорожах паспорта, під чужим прізвищем, свідомо скориставшись паспортом простого ремісника, тобто людини низького стану, що неприпустимо для дворянина.

Цю безжально ясну заяву начальник поліції зробив з усією гречністю й шанобливістю, як того вимагало суспільне місце маркізи дель Донго та її вельможних покровителів.

Довідавшись про відповідь барона Біндера, маркіза впала в розпач.

– Фабріціо ув'язнять! – гукнула вона, заливаючись слізьми. – А якщо він опиниться за ґратами, тільки Господь Бог знає, коли його випустять на волю. Батько його зречеться.

З двома-трьома близькими приятелями пані П'етранера і її братова скликали нараду. Незважаючи на їхні умовляння, маркіза наполягала, щоб син виїхав тієї самої ночі.

– Але ж ти бачиш, – казала графиня, – баронові Біндеру відомо, що твій син тут. Він чоловік зовсім не лихий.

– Не лихий, але йому хочеться догодити цісареві Францу.

– Однак же для кар'єри барон вважав корисним запропорити до в'язниці Фабріціо, він би вже зробив це. Влаштувати втечу Фабріціо означало б виявити образливу недовіру баронові.

– Однак же, коли він натякнув, що знає, де Фабріціо переховується, він цим сказав: йому треба тікати! Ні, жити з невідчепною думкою: «За чверть години мого сина, може, кинуть за ґрати!» я не можу. Хоч би які честолюбні наміри виношував барон Біндер, – додала маркіза, – йому для зміцнення свого становища в країні вигідно підкреслювати свою доброзичливість до таких людей, як мій чоловік. Хіба дивна відвертість, з якою він повідомив, що знає, де шукати мого сина, не доводить усе це? Більше того, він вельми люб'язно розтлумачив, у яких двох злочинах обвинувачують Фабріціо за доносом його брата-нікчеми, і додав, що кожен з цих злочинів карається тюрмою. Хіба цим він не сказав нам: «Може, ви волієте за краще вигнання? Самі вибирайте!»

– Якщо ти вибереш вигнання, – наполягала графиня, – ми більше ніколи не побачимо Фабріціо.

¹⁰⁸ Мається на увазі переможне повстання жителів італійського міста Генуї проти австрійського гніту в грудні 1746 р., внаслідок якого Геную було проголошено республікою.

¹⁰⁹ *Андріан* Олександр (1797–1862) – італійський революціонер, автор «Спогадів державного в'язня» (1838).

¹¹⁰ *Франц II* (1768–1835) – австрійський імператор Священної Римської імперії (1792–1806) з династії Габсбургів, один з організаторів «Священного Союзу», головних керівників європейської феодальної реакції в боротьбі проти революційної Франції та її впливу на інші країни.

Фабріціо, а він був на цих переговорах разом з давнім маркізиним приятелем, нині радником при трибуналі, запровадженому Австрією, рішуче висловився за втечу. І покинув палац того самого вечора, сховавшись у колясці, – цей екіпаж повіз до театру Ла Скала його матір і тітку. Візник довірою не користувався, але коли він пішов, як завжди, в таверну, а при конях залишився лакей, людина надійна, перебраний на селянина Фабріціо вискочив з коляски і пішов з міста. Другого дня він так само щасливо перетнув кордон і за кілька годин прибув до п'ємонтського материного маєтку, біля Новари, в Романьяно, де поліг Баярд.¹¹¹

Можна уявити, як уважно слухали оперу графиня та її невістка, сидячи в ложі Ла Скала. До театру вони вибрались лише для того, щоб порадитися з приятелями, членами ліберальної партії, бо поліція в разі їхньої появи в палаці дель Донго могла щось запідозрити. На нараді в ложі ухвалили ще раз удатись до барона Біндера. Про підкуп не могло бути й мови, цей сановник відзначався чесністю, до того ж обидві дами зовсім зубожіли: вони змусили Фабріціо взяти всі гроші, виручені від продажу діамантів.

Дуже важливо було почути від барона останнє слово. Приятелі нагадали графині про такого собі каноніка Борду; цей надзвичайно гречний молодик колись залицявся до неї і повівся дуже негарно: діставши одкоша, він доніс генералові про її роман з Лімеркаті і за це його виставили за двері як негідника. Нині цей канонік щовечора грав у тарок з баронесою Біндер і, звісно, був близьким другом її чоловіка. Хоч як це було прикро для графині, вона наважилась навідати каноніка і наступного ранку, ранньої пори, коли він ще не виходив з дому, звеліла доповісти про себе. Коли єдиний служник каноніка вимовив ім'я графині П'єтранера, той від хвилювання спав з голосу і забув навіть причепуритися, хоча вбраний був досить недбало.

– Проси, а сам забирайся геть, – сказав він кволим голосом.

Графиня ввійшла, Борда опустився навколішки.

– Тільки навколішках нещасний шаленець має слухати ваші повеління, – промовив він.

Того ранку, вбрана, щоб не привертати до себе уваги, зумисно скромно, вона була чарівна. Глибокий сум, спричинений вигнанням Фабріціо, насильство над собою, яке вона вчинила, наважившись прийти до того, хто повівся з нею підло, – все це запалило сліпучим вогнем її очі.

– Навколішках я хочу вислухати ваші повеління! – вигукнув канонік. – Очевидно, ви бажаєте просити мене про якусь послугу, інакше ви не вшанували б своєю появою дому нещасного шаленця. Колись, палаючи коханням і ревностями, втративши надію завоювати вашу прихильність, я вчинив вам підлоту.

Слова ці були щирі і тим великодушніші, що нині канонік мав велику владу: вони до сліз зворушили графиню. Досі її душу гнітили приниження і страх, і от за мить їх витіснили розчулення й проблиск надії. Щойно вона була глибоко нещасна і раптом відчула себе майже щасливою.

– Поцілуй мені руку, – сказала вона канонікові, – і встань. (Треба знати, що в Італії звертання на «ти» свідчить про щире дружбу, так само як і про найніжніші почуття.) Я прийшла просити тебе про помилування мого небожа Фабріціо. Як давньому своєму приятелю, я розповім тобі все як на духу. Фабріціо, шістнадцятирічний хлопець, вчинив нечуване шаленство. Ми були в замку Гріанта, над озером Комо. Якось о сьомій вечора човен з Комо привіз нам вістку, що в бухті Жуан висадився імператор. Другого ж ранку Фабріціо вирушив до Франції, взявши паспорт у свого товариша, простолюдина на ім'я Вазі, торговця барометрами. На торговця барометрами Фабріціо ніяк не скидався, і ледве він проїхав по Франції десять

¹¹¹ Романьяно, де поліг Баярд. – Італійське містечко на р. Сесії, де загинув французький полководець П'єр дю Террайль, синьйор де Баярд (1476–1524).

льє, його заарештували: його захоплені промови ламаною французькою мовою здалися підозрілими. Невдовзі він утік і дістався до Женеви; ми послали назустріч йому в Лугано...

– В Женеву, ви хочете сказати, – з усмішкою поправив її канонік.

Графиня показала свою історію.

– Для вас я зроблю все можливе й неможливе, – із запалом сказав канонік. – Можете розраховувати на мене. Я ладен навіть піти на ризик. Вкажіть, що мені зробити з тієї хвилини, коли з моєї вбогої вітальні зникне небесне видово, що осяяло мені життя.

– Підіть до барона Біндера, скажіть йому, що ви любите і знаєте Фабріцію з пелюшок, що він ріс у вас перед очима, бо ви постійно гостювали в нашому домі. Іменем дружби, якою вшанував вас барон, благайте його, щоб він через своїх агентів з'ясував, чи мав Фабріцію перед від'їздом до Швейцарії хоч одну зустріч із якимсь піднаглядним лібералом. Якщо помічники в барона кмітливі, він переконається, що тут ідеться лише про хлоп'яцтво. Звісно, ви пам'ятаєте, що в моїх пишних апартаментах у палаці Дуньяні висіли на стінах гравюри, де були зображені виграні Наполеоном битви. Мій небіж навчився читати, розбираючи по складах підписи під отими гравюрами. Мій покійний чоловік розповідав п'ятирічному синові про ці битви. Ми надівали йому на голову шолом мого чоловіка, малий тягав по підлозі його шаблюку. І от одного прекрасного дня він дізнається, що імператор, на якого молився мій чоловік, вернувся до Франції. Щоб прилучитися до свого кумира, Фабріцію мчить туди, як навіжений, але йому це не вдалося. Спитайте в барона, як він збирається покарати Фабріцію за це хвилиenne шаленство.

– Я забув вам дещо показати! – вигукнув канонік. – Ви зараз побачите, що я хоч трохи вартий того пробачення, яке ви мені подарували. Ось, – сказав він, порпаючись у паперах на столі, – ось донос отого нищого coltorto (лицеміра), гляньте на підпис: Асканьо Вальсерра дель Донго – він і заварив усю цю кашу. Вчора у канцелярії поліції я взяв його донос і вирушив до Ла Скала, маючи надію зустріти когось з одвідувачів вашої ложі і через нього дати знати вам про цей документ. Копія цього доносу вже давно у Відні. Ось ворог, з яким треба боротися.

Канонік прочитав графині донос. Вони домовилися, що вдень через надійного посередника він надішле їй копію. До палацу дель Донго графиня вернулася з радістю в серці.

– Колишній негідник став цілком порядною людиною, – сказала вона маркізі. – Сьогодні ввечері ми поїдемо до Ла Скала. Коли годинник покаже за чверть одинадцятую, ми випроводимо з нашої ложі всіх гостей, загасимо свічки, замкнемо двері, а об одинадцятій прийде сам канонік і розповість, що йому пощастило зробити. Ми з ним вирішили, що так буде для нього найбезпечніше.

Канонік був дуже розумний. На це побачення він з'явився вчасно, виявив велику турботу й цілковиту щирість, що трапляється лише в тих країнах, де людські почуття не забиває марнославство. Його жорстоко мучив спогад про донос на графиню, який він зробив чоловікові, генералу П'етранері. Тепер він дістав змогу очистити своє сумління.

Вранці, коли графиня пішла від нього, він сказав собі: «Не інакше, як у неї роман з небожем!» Від колишньої жаги він іще не зцілювався, і йому стало гірко. «Така горда жінка і раптом прийшла до мене!.. Пропозицію послуг, дуже шанобливу і делікатно передану їй від мене полковником Скотті, її колишнім коханцем, вона обурено відкинула після смерті бідолашнього П'етранері. Красуня П'етранера воліла за краще жити на пенсію в півтори тисячі франків! – згадував канонік, снуючи по кімнаті. – Потім вона поїхала до замку Гріанта й опинилася в нестерпному товаристві огидного seccatore¹¹² маркіза дель Донго!.. Тепер усе ясно. Справді, Фабріцію чарівний: високий, стрункий, завжди усміхнений, до того ж погляд у нього млюсний і вираз личка, як на картинах Корреджо¹¹³», – гірко думав канонік.

¹¹² Нудна, нестерпна людина (*итал.*)

¹¹³ Корреджо Антоніо (1489–1534) – відомий італійський художник.

«Вікова різниця?... Не така вже й значна... Фабріціо народився після приходу французів, здається, дев'яносто восьмого року, графині зараз двадцять сім чи двадцять вісім, і нема вродливішої й милішої за неї. Наш край славиться красунями, а вона всіх затьмарює. Маріні, Герарді, Руга, Арезі, П'єтрагруа¹¹⁴ не витримують з нею порівняння... Закохані жили щасливо вдалині від світу, над гарним озером Комо, і раптом цей хлопець кидає все і поспішає до Наполеона... Ще не перевелися сміливці в Італії, хоч як її топтали!.. Люба вітчизна!.. Авжеж, – підказувало йому розпалене ревнющами серце, – інакше годі пояснити цю покірну готовність животіти в селі і щодня з огидою бачити за кожною трапезою страхітливу фізіономію маркіза дель Донго і нищу бліду личину Асканьо, – маркезіно ще паскудніший за татуса!.. Ну, гаразд, послужу їй вірою і правдою. Принаймні матиму втіху дивитися на неї в театрі не лише в лорнет».

Канонік Борда пояснив дамам дуже докладно, як стоять справи. В душі Біндер ставиться до них добре. Він дуже радий, що Фабріціо утік, перш ніж надійшла вказівка з Відня. Вирішувати своєю владою барон не має права: в цій справі, як і в кожній іншій, він чекає розпорядження. Точні копії всіх донесень він щодня надсилає до Відня й чекає наказів.

У цьому добровільному вигнанні в Романьяно Фабріціо треба:

1. Неодмінно щодня ходити на месу, взяти собі за сповідника людину спритну і віддану монархії і на сповіді висловлювати лише добромисні почуття.

2. Не водитися ні з ким, хто має славу дуже розумного, і принагідно говорити з жахом про бунти як про дії зовсім не припустимі.

3. Не відвідувати кав'ярень, не читати газет, окрім двох офіційних листків – турінського та міланського, і взагалі виявляти нехоть до читання, а надто не читати ніяких книжок, виданих після 1790 року, на виняток заслуговують лише романи Вальтера Скотта.¹¹⁵

– Нарешті, – додав канонік не без ущипливості, – йому треба відкрито впадати коло якоїсь місцевої кралі, звісно, дворянки. Це доведе, що він не вирізняється понурою й бентежною вдачею, властивою майбутнім конспіраторам.

Перед сном графиня й маркіза понаписували Фабріціо довгі листи, і обидві із зворушливою запопадливістю передали йому всі канонікові поради.

Пошитися в конспіратори Фабріціо не мав ніякої охоти: він любив Наполеона і, правом дворянина, вважав, що народився для того, щоб жити щасливіше за інших. Буржуа здавались йому смішними. Відтоді, як його забрали з колегії, він не розгорнув жодної книжки, та й у колегії читав лише літературу, видану в обробці єзуїтів. Він оселився під Романьяно в пишному палаці, одному з шедеврів славетного архітектора Сан-Мікелі,¹¹⁶ але ці чудові апартаменти стояли пустою вже тридцять років, тому там протікали всі стелі й не зачинялося жодне вікно. Не церемонячись, Фабріціо взяв в управителя коней і цілі дні їздив верхи. Він ні з ким не розмовляв і все думав. Порада підшукати собі полюбовницю в родині якогось запеклого рояліста здалася йому цікавою, тож він так і зробив. Сповідником обрав молодого священика, інтригана, який пнувся в єпископи (як духівник Шпільберга¹¹⁷).¹¹⁸ А проте він ходив пішки за три льє, аби лише в непроникній, як йому, здавалося, таємниці читати «Констітюзьйонель»¹¹⁹

¹¹⁴ Міланські жінки, відомі своїми сумнівними пригодами.

¹¹⁵ Тобто не читати книжок, позначених впливом революційних ідей. Романи великого англійського письменника, творця європейського історичного роману Вальтера Скотта (1771–1832) названо як виняток через їхню віддалену від сучасності тематику або ж через консервативні політичні погляди Скотта. Але на той час їх ще не було перекладено італійською мовою.

¹¹⁶ *Сан-Мікелі Мікеле* (1484–1549) – італійський архітектор і інженер, будував фортеці навколо Парми.

¹¹⁷ *Духівник Шпільберга* – маються на увазі спогади Андріана, в яких розповідається про капелана фортеці Шпільберг у Моравії (територія нинішньої Чехословаччини), котрий за виконання провокаторської ролі при в'язнях став єпископом. В авторській примітці спогади Андріана порівняно з творами великого римського історика-республіканця Публія Корнелія Таціта (бл. 58 – 117).

¹¹⁸ Дивись цікаві мемуари мосьє Андріана, вони втішні, як казка, і залишаться для нащадків, як Таціт (*Прим. автора*).

¹¹⁹ «*Констітюзьйонель*» – французька ліберальна газета, заснована 1815 р., опозиційна до монархи Бурбонів.

– цю газету він вважав відкриттям. «Це так само гарно, як Альф'єрі¹²⁰ і Данте!¹²¹» – любив він вигукувати. Фабріціо мав одну рису, властиву французькій молоді: до свого улюбленого коня та улюбленої газети він ставився серйозніше, ніж до добромисної коханки. Але в цій щирій і твердій душі ще не було наміру *наслідувати інших*, тим-то він не зумів здобути друзів у товаристві маленького містечка Романьяно. Його простоту називали пихою і не знали, що й думати про його вдачу. «*Це молодший син, скривджений тим, що він не старший*», – відгукувався про нього кюре.¹²²

¹²⁰ Альф'єрі Вітторіо (1749–1803) – видатний італійський поет і драматург, борець проти тиранії.

¹²¹ Данте Аліг'єрі (1265–1321) – великий італійський поет, автор відомої поеми «Божественна комедія».

¹²² Кюре – сільський священик.

Розділ шостий

Визнаємо щиро: ревності каноніка Борди були небезпідставні. Графині П'єтранера Фабріцію після повернення з Франції здався прегарним незнайомцем, якого вона колись добре знала. Вона покохала б його, якби він заговорив про кохання: хіба його вчинок, та й сам він не викликав у неї палкого, сказати б, безмежного захвату? Але поцілунки й розмови Фабріцію були такі невинні, сповнені такої палкої вдячності, щирої до неї дружби, що вона вжахнулася б самої себе, якби намагалася шукати якогось іншого почуття в цій майже синівській відданості. «Як уже на те пішло, – сказала собі графиня, – лише небагато приятелів, з тих, хто знав мене шість років тому при дворі принца Євгенія, можуть ще вважати мене гарною, навіть молодою. Але для нього я жінка старша і, якщо говорити щиро, не тішачи свого самолюбства, просто літня жінка». Міркуючи так про ту пору життя, в яку вступала графиня, вона помилялася, але помилялася зовсім інакше, ніж звичайнісінька кокетка. «Тим паче, в його віці, – додавала вона, – дещо перебільшують ті спустошення, яких завдає жінці час. Зате людина зріліших літ...»

Переставши снувати по вітальні, графиня заглянула в дзеркало і всміхнулася. Річ у тім, що серце пані П'єтранера вже кілька місяців зазнавало досить завзятих атак з боку особистості непересічної. Скоро після від'їзду Фабріцію до Франції графиня, яка майже несвідомо була всіма помислами з ним, зажурилася, її тепер не тішили звичні заняття, вони стали, так би мовити, прісними. Вона гадала, що Наполеон, бажаючи прихилити до себе італійців, зробить Фабріцію ад'ютантом. «Для мене він втрачений! – вигукувала вона, заливаючись слізьми. – Я вже ніколи не побачу його! Він мені писатиме, але що од мене залишиться через десять років?»

В такому душевному стані графиня поїхала до Мілана, вона сподівалась почути там новини про Наполеона, а з них якось непрямо довідатися щось про Фабріцію. Сама собі не признаючись, ця діяльна натура вже нудилась одноманітним сільським життям. «Тут тільки що не вмирають, а життям це не назвеш, – думала вона. – Щодня бачити фізіономії цих пудрених: брата, небожа Асканьо, їхніх лакеїв! Прогулянки без Фабріцію по озеру – не прогулянки». Єдину втіху знаходила вона в дружбі з маркізою. Але з деякого часу щира близькість з матір'ю Фабріцію, жінкою куди старшою за неї і втомленою життям, стала не такою приємною.

В дивному становищі опинилась пані П'єтранера: Фабріцію поїхав, на майбутнє надії вона майже не мала, серце її прагнуло втіхи і розваги. Вона захопилася міланською оперою, тоді дуже модною; в театрі Ла Скала вона проводила довгі години, сидючи в ложі генерала Скотті, давнього свого приятеля. Чоловіки, з якими вона зустрічалася, щоб дізнатись новини про Наполеона та його військо, здавалися їй вульгарними й брутальними. Повернувшись додому, вона до третьої години ночі імпровізувала на фортепіано.

Одного вечора в Ла Скала, коли вона завітала до ложі своєї подруги, щоб почути новини з Франції, їй відрекомендували графа Моску, пармського міністра. Це був дуже люб'язний чоловік, а те, що він розповів про Францію та Наполеона, дало їй душі нову поживу для надій і побоювань. Наступного дня, зайшовши знову до ложі, вона побачила там цього розумного чоловіка і з утіхою сиділа в його товаристві до кінця вистави. Жодного вечора вона не провела так приємно відтоді, як поїхав Фабріцію. Той, хто зумів її розважити, граф Моска делла Ровере Соредзана, був тоді військовим міністром, міністром поліції і фінансів знаменитого принца Пармського, Ернесто IV, відомого своєю суворістю, яку міланські ліберали називали жорстокістю. Мосці було тоді років сорок – сорок п'ять. У нього були великі риси обличчя, ніякої пихи, навпаки, вигляд простий і веселий, що прихилив до нього. Він був би ще гарний з себе, якби йому не доводилося, на догоду принцові, пудрити волосся для доказу вірнопідданських почуттів. Чужого марнославства італійці зачепити не бояться, розмова в них швидко набу-

ває невимушеного тону й переходить на особисті теми. Образившись на когось, люди можуть більше не зустрічатися, – це вносить до такого звичаю якусь поправку.

– Чому ви, графе, пудрите волосся? – спитала пані П'етранера Моску на третій день їхнього знайомства. – Пудрене волосся! В такій людини, як ви, люб'язної, ще молоді та ще й у того, хто воював разом з нами в Іспанії!¹²³

– Бачте, я нічого не вкрав у тій самій Іспанії, а жити на щось треба! Я так мріяв про славу, похвала нашого командира, французького генерала Гувйон-Сен-Сіра,¹²⁴ була для мене все. Але, як виявилось після падіння Наполеона, поки я проживав своє багатство на його службі, мій батько, людина з уявою, що в мріях уже бачив мене генералом, заходився будувати для мене в Пармі палац. 1813 року всі мої статки склалися з недобудованого палацу і пенсії.

– Пенсії? Три тисячі п'ятсот франків, як у мого чоловіка?

– Граф П'етранера був дивізійним генералом, а я скромним командиром ескадрону. Мені поклали лише вісімсот франків, та й ті почали виплачувати лише тоді, коли я став міністром фінансів.

Оскільки в ложі сиділа тільки її господиня, дама досить ліберальних переконань, розмова точилася й далі так само щиро. Моска розповів, відповідаючи на розпити пані П'етранера, про своє пармське життя.

– В Іспанії під началом генерала Сен-Сіра я підставляв себе під кулі, щоб здобути орденського хреста і децию слави, а нині я одягаюсь як блазень, бажаючи мати платню в кілька тисяч франків і дім на широку ногу. Затіявши своєрідну шахову гру, я, вражений бундючністю тих, хто стояв вище мене, постановив посісти перше місце й домогся свого. Але найщасливіші для мене ті дні, які я вряди-годи можу провести в Мілані. Тут ще жива душа вашої італійської армії.

Щирість, *disinvoltura*,¹²⁵ з якою говорив міністр такого грізного владаря, пробудили графинину цікавість. У цьому сановникові вона сподівалася зустріти чванькуватого педанта, а побачила, що він соромиться свого високого становища. Моска пообіцяв повідомити їй усі роздобуті новини про Францію. За місяць до Ватерлоо в Мілані це була неабияка сміливість. У ті дні, здавалося, вирішувалась доля Італії: бути їй чи не бути, і міланці горіли гарячкою надії чи страху. В такій обстановці загального хвилювання графиня намагалася більше довідатися про того, хто безпечно сміявся зі своєї завидної посади – єдиного засобу до існування.

Багато цікавого, курйозного, незвичайного почула про Моску пані П'етранера. Граф Моска делла Ровере Соредзана, розповідали їй, невдовзі стане прем'єр-міністром і фаворитом Ранунціо-Ернесто IV, пармського монарха, одного з найбагатших суверенів у Європі. Якби граф поважніше поведився, він уже посів би цю високу посаду. Подейкують, з цього приводу принц часто читає йому настанови.

– Ваша високість, якщо я добре слугую вам, чого вас так обходять мої манери? – сміливо відповідав Моска.

– Щастя цього фаворита, – додавали знавці, – не без колючок. Він повинен догоджати самодержцеві, людині розумній і проникливій, але схибнутій відтоді, як вона посіла монарший трон, – наприклад, самодержця мучать підозри, гідні лише боягузливої жінки. Ернесто IV поводить себе хоробро тільки на війні. В битвах він разів з двадцять вів колону в атаку, як бравий генерал. Але він мов збожеволів, почав виголошувати гучні промови проти лібералів і свободи, коли по смерті свого батька, Ернесто III, повернувся до Парми і, на своє нещастя, став абсолютним монархом. Незабаром він забрав собі в голову, що його ненавидять, і в хвилину

¹²³ Мається на увазі війна Наполеона з Іспанією 1808–1813 рр.

¹²⁴ *Гувйон-Сен-Сір* Лоран (1764–1830) – французький маршал, брав участь у поході Наполеона в Іспанію.

¹²⁵ Невимушеність (*итал.*)

лихого настрою звелів повісити двох лібералів, винних у дрібних злочинах. Вчинив він так з намови одного негідника, на ім'я Рассі, який при ньому ніби міністр юстиції.

З цієї фатальної хвилини принцове життя зовсім змінилося, найдикіші підозри мучать володаря. Йому нема ще й п'ятдесяти років, але зі страху він так підупав, якщо можна так висловитися, що йому іноді можна дати вісімдесят, надто коли він просторікує про якобінців та про заміри їхнього паризького комітету. Безглузді страхи малої дитини вернулись до нього. Тільки завдяки страхові свого володаря має вплив фаворит Рассі, головний фіскал (тобто головний суддя), і варто йому побачити, що його вплив слабне, як він негайно розкриває якусь химерну зловорожу змову. Зберуться, наприклад, три десятки необережних людей, щоб прочитати свіже число «Констітюзьйонеля», як Рассі оголошує їх конспіраторами і саджає в славетну Пармську фортецю – пострах усієї Ломбардії. Цю фортецю видно дуже далеко на широченній ломбардській рівнині; висота її, за чутками, сто вісімдесят футів, а вежа, про яку розповідають моторошні речі, бовваніє так грізно, що нагонить жах на всіх жителів рівнини, від Мілана до Болоньї.

– Хочете вірте, хочете ні, – казав графині інший мандрівник, – Ернесто Четвертий ночами тремтить зі страху, хоча його опочивальня на четвертому поверсі, а входи до палацу охороняють вісімдесят вартових, які кожну чверть години перегукуються, протягло викрикуючи цілу фразу.

Принц страшенно боїться якобінців: усі двері позачинювані на десять засувів, кімнати, розташовані над спальнею і під спальнею, повні солдатів. Варто рипнути паркетній шашці, як він хапається за пістолети, – а що, як під ліжком ховається ліберал? Негайно дзеленчать дзвінки по цілому палацу, і черговий ад'ютант біжить будити міністра поліції графа Моску. Міністр поліції, прибувши до палацу, аж ніяк не заперечує наявності змови, навпаки, озброєний до зубів, він разом з принцом оглядає кожен закуток палат, зазирає під ліжка, одне слово, витворює всілякі дурниці, простими лише старій жінці. Всі ці остороги здалися б і самому принцові досить принизливими в ті щасливі часи, коли він воював і вбивав людей лише в бою. Людина він недурна і, вдаючись до цих пересторог, сам свідомий їхньої сміховинності. Завдяки дипломатичній спритності Моски принцові не доводиться червоніти за своє боягузтво: в цьому й полягає величезний вплив графа. Як шеф поліції, Моска сам наполягає на обшуку: зазирає під ліжка, канапи, столи, крісла і, як кажуть у Пармі, навіть у футляри контрабасів. А принц усе те заперечує й кепкує з такої запопадливості міністра.

– Це питання нашого престижу, – відповідає йому граф Моска. – Якщо ми допустимо, щоб вас убили, уявіть, які ущипливі сатиричні сонети строчитимуть якобінці. Ми боронимо не лише ваше життя, а й свою честь!

Щоправда, принц вірить цьому лише наполовину. Якщо другого дня в місті хтось наважиться сказати, що в палаці знов провели безсонну ніч, головний фіскал Рассі запроторить зухвалого жартівника до фортеці. А вже як хто потрапить до тієї високої оселі, як кажуть парм'яни, *на протяг*, то пиши пропало – звідти можна вийти лише чудом. Граф Моска служив у війську; в Іспанії разів з двадцять з пістолетом у руці він одбивався од раптових наскоків, тимто принц і віддає йому перевагу перед холуєм Рассі. Нещасні в'язні фортеці сидять у камерах-одиночках, про які розповідають моторошні історії. За вказівкою Рассі, як запевняють ліберали, дозорці і сповідники раз на місяць оголошують в'язням, що одного з них такого-то дня поведуть на страту. Того дня їх виводять на горішній майданчик вежі, влаштований на висоті сто вісімдесят футів, і звідти вони бачать процесію, в якій один зі шпиків грає роль смертника.

Ці та двадцять інших розповідей в такому самому дусі і менш вірогідних дуже зацікавили пані П'єтранера. На другий день вона заходила розпитувати графа Моску і жартома, весело доводила, що він справжній ірод, хоча не усвідомлює цього. Якось, вертаючись до себе в готель, граф подумав: «Графиня не лише чарівна жінка, – сидючи ввечері в її ложі, я навіть забуваю

про всі прикрі пармські справи». Незважаючи на зовнішню легковажність і гречні манери, цей міністр не мав душі *французького крою*; він не умів *забувати* прикросів. «Якщо в узголів'ї його ложа були колючки, йому доводилось ламати їх або притуплювати вістря, ранивши об них свої трепетні руки». Перепрошую читача за цю тираду, перекладену з італійської. Другого дня після свого відкриття граф помітив, що, незважаючи на важливі справи, які привели його до Мілана, час тягнеться безконечно довго. Він не міг усидіти на місці і, їздячи по місту, загнав коней. Близько шостої вечора він скочив у сідло і подався на Корсо,¹²⁶ сподіваючись зустріти графиню. Не знайшовши її, він пригадав, що Ла Скала відчиняється о восьмій. Коли міністр зайшов до величезної зали, то побачив лише якихось десять осіб. Йому стало соромно, що він з'явився так рано. «Чи ж це можливо? – думав він. – Мені сорок п'ять років, а я роблю такі дурниці, що їх соромився б навіть молодий підпоручик. На щастя, про них ніхто не здогадується». Щоб скоротати час, він пішов поблукати гарними вулицями, прилеглими до театру. Там на кожному кроці трапляються кав'ярні, де в цю пору багато людей. Цікаві сидять за столиками на тротуарах перед кав'ярнями, їдять морозиво і критикують перехожих. Графа не могли не помітити, і його оточили знайомі. Нагодою дістати аудієнцію у всесильного міністра скористалось кілька докучливих осіб з числа тих, кого прогнати незручно. Двоє вручили йому прохання, а третій почав давати досить докладні поради стосовно його політики.

«Розум не дає нам спати, а влада – прогулюватися собі на втіху», – подумав граф і повернувся до театру. Йому спало на думку взяти ложу в третьому ярусі: там його ніхто не помітить, і він зможе досхочу дивитись на ложу другого яруса, де він сподівався побачити графиню. Цілі дві години довелось чекати, але закоханому міністрові вони не здалися надто довгими. Переконаний, що його ніхто не бачить, він з утіхою віддавався своєму шаленству. «Старість, – казав він собі подумки, – передусім виявляється в тому, що людина вже нездатна на таке чарівне хлоп'яцтво».

Врешті графиня з'явилася. Він захоплено розглядав її, озброївшись лорнетом. «Молода, пишна, легка, як пташка, їй не даси більше двадцяти п'яти років, – думав він. – Вона чарівна не лише своєю вродою: у кого ще зустрінеш таку душу? Це сама щирість, ніколи вона не дбає про *розважливість*, вся віддається враженню хвилини, завжди тягнеться до чогось нового! Розумію тепер усе шаленство графа Нані».

Поки граф думав про те, як завоювати щастя, що витало перед його очима, він знаходив своєму безумству чудове виправдання. Але згадуючи про свій вік і клопоти, іноді вельми обтяжливі, що сповнювали його життя, він втрачав певність у своїй правоті. «Людина розумна, але перелякана на смерть, дає мені купу грошей і змогу розкішно жити за те, що я ходжу в її міністрах. Але якщо завтра він прожене мене, я залишусь тільки старим жебраком, тобто останнім нікчемою. Оце-то супутник життя для графині!»

Такі думки гнітили, він знов починав дивитись на пані П'етранера і, щоб думати про неї вволю, не квапився до її ложі.

«Вона, як мені розповідали, взяла в коханці Нані лише на те, щоб дошкулити бовдурові Лімеркаті, який побоявся розправитися з убивцею її чоловіка ударом шпаги або принаймні з допомогою найманого кинджала. А я задля неї двадцять разів бився б на дуелі!» – захоплено казав собі граф. Раз у раз він позирав на театрального годинника, де світні цифри, кожні п'ять хвилин змінюючись на чорному тлі, уже показували той час, коли глядачі могли відвідувати в ложі приятелів. Граф міркував так: «В її ложі я можу пробути од сили півгодини – ми ще з нею малознайомі. Я себе зраджу, якщо залишусь довше. А при моїх літах та ще при цьому клятому пудреному волоссі я матиму не ліпшу міну, ніж Кассандр.¹²⁷ І тут наважитися змусило його одне міркування: «А що, як графиня піде одвідати когось в іншій ложі! Добра ж мені

¹²⁶ Корсо – тут, вулиця в Мілані.

¹²⁷ Кассандр – дурний довірливий дідуган, традиційний персонаж італійської комедії масок.

буде нагорода за те, що я не даю собі втішатися повною мірою!» Він підвівся, збираючись іти до графининої ложі; і раптом йому перехотілось іти туди. «От чудасія! – сміючись із себе, міркував він, зупиняючись на сходах. – Я боюся, боюся, та й годі! Такого зі мною не траплялося вже двадцять п'ять років!»

Переборовши себе, він усе-таки зайшов до ложі і як людина мудра вирішив скористатись із свого збентеження. Він аж ніяк не силкувався поводитися невимушено і вразити дотепністю в якійсь цікавій розповіді. Навпаки, він мав мужність бути несміливим і вжити свій тонкий розум на те, щоб його хвилювання стало помітним, але аж ніяк не смішним. «Якщо їй це не сподобається, – сказав собі граф, – я пропав. Втішна картина: несміливий поклонник з пудреним волоссям, в якому без пудри світилася б сивина! Але ж хвилювання моє щире і, отже, може здатися смішним лише тоді, коли я підкреслюватиму його або хвалитимусь ним».

Проте на зачіску свого нового залицяльника графиня вже не зважала, хоча пудрені голови брата, небожа і нудних добропристойних сусідів їй набридло бачити в Гріанті за столом. В неї була причина, що заважала їй сміятися при появі графа в ложі: вона нетерпляче ждала новин про Францію, що їх Моска повідомляв наодинці, звичайно, все вигадуючи. Того вечора під час обговорення чергових новин вона помітила, що в нього гарні й добрі очі.

– По-моєму, – сказала вона, – в Пармі, серед ваших невільників, ви не маєте такого приємного погляду, адже він усе зіпсує: ті бідолахи почнуть сподіватися, що їх не повісять.

Простота цього чоловіка, на загальну думку, першого італійського дипломата, приємно вразила графиню, вона побачила в ньому якийсь чар. До того ж він говорив гарно й палко, тому їй не образило, що на один вечір йому спала охота вдавати з себе закоханого, вона гадала, що цим усе й обмежиться.

Однак це то був великий і дуже небезпечний крок. На щастя, для міністра, розбещеного успіхами в пармських дам, графиня щойно прибула з Гріанти, де їй розум ніби застиг од нудьги сільського життя. Там було не до жартів, і вишуканість світського життя здавалася їй якоюсь чудесною новизною. Вона не була схильна сміятися з будь-чого, навіть із сором'язливого сорокап'ятирічного закоханого. А через тиждень графові зальоти могли б зустріти зовсім інший прийом.

В Ла Скала з візитом у сусідню ложу приходять не більше, ніж на двадцять хвилин, – такий тут звичай. Граф цілий вечір провів у ложі, де мав щастя зустріти пані П'етранера. «Ця жінка, – думав він, – вернула мені всі шаленства молодості!» Але він відчував, що це небезпечно. «Може, мені вибачать цю дурницю через моє становище всемогутнього паші, який панує за сорок льє звідси. Адже в Пармі така нудьга!» Однак кожную чверть години він давав собі слово негайно піти.

– Признаюся, синьйоро, – зі сміхом казав він графині, – в Пармі я помираю від нудьги і тому мені не грішно тішитися радістю, коли вона зустрічається на моєму шляху. Отож дозвольте мені на один лише вечір, без усяких розрахунків на майбутнє, виступити перед вами в ролі закоханого. На жаль, через кілька днів я буду так далеко від цієї ложі, де забуваю всі прикромі і навіть, як ви слушно зауважили, всі правила пристойності.

Через тиждень після цього неймовірно довгого візиту в ложі Ла Скала і після низки дрібних подій, розповідь про які обтяжила б цей роман, граф Моска вже безтямно закохався, а графиня стала думати, що вік – не завада, якщо людина тобі подобається. В такому настрої вони й розлучилися, коли Моску через кур'єра викликали до Парми. Принц, очевидно, без свого міністра потерпав від страху. Графиня повернулася до Гріанти; чудовий цей куточок здавався їй тепер пустою, бо його вже не прикрашала уява. «Невже я прихилилася душею до цього чоловіка?» – питала вона себе.

Моска написав їй, цілком щиро запевняючи в тому, що розлука відібрала в нього предмет усіх його думок. Листи його були цікаві й дістали добрий прийом. Граф придумав гарний вихід, щоб не розсердити маркіза дель Донго, який не любив платити за доставку листів у маєток: він

посилав листи кур'єром, який здавав їх на пошту в Комо, Легко, Варезе або в якомусь іншому гарному містечку на березі озера. Відповідь граф сподівався одержувати з тим самим кур'єром і домогся мети.

Для графині дні приїзду кур'єра скоро стали подією. Кур'єр привозив квіти, фрукти, маленькі подарунки, що не мали цінності, але були зворушливі. Спогад про графа пов'язувався з думкою про його велику владу. Графиня зацікавлено слухала всі відгуки про нього. Його здібностям віддавали належне навіть ліберали.

При пармському дворі граф вважався головою партії запеклих монархістів, і звідси йшла його лиха слава, тоді як партію лібералів очолювала маркіза Раверсі, багатійка й інтриганка, здатна на все, навіть на успіх. Партію, усунену від влади, принц намагався не позбавляти надій. Він знав, що, навіть сформувавши кабінет міністрів з гостей салону пані Раверсі, він завжди залишиться володарем. Про ці інтриги в Гріанті розповідали безліч подробиць. Відсутність графа Моски, людини, на загальну думку, обдарованої та енергійної, дозволяла забувати про його пудрене волосся – символ усього косного й нудного. Це була дрібниця, просто нісенітниця, один з придворних обов'язків, тоді як сам Моска грав дуже значну роль при дворі.

– Двір – це щось безглузде, але потішне, – казала графиня братовій дружині. – Це як цікава картярська гра: в ній треба дотримуватися певних правил. Хіба правилами гри в віст хтось стане обурюватися? А звикнувши до них, як приємно оголосити противникові великий шлем.

Про автора численних люб'язних послань графиня думала часто, і той день, коли надходив лист, ставав для неї святом. Вона брала човна й вирушала читати листа в якомусь чарівному куточку над озером: у Пліньяну, в Белано або у Сфондратський гай. У розлуці з Фабріціо ці листи ніби трохи її втішали. Не виникало сумніву, що граф дуже закоханий, і через місяць вона вже думала про нього з почуттям ніжної дружби. Граф Моска зі свого боку майже щиро запевняв у листах, що ладен подати у відставку, кинути міністерський портфель і прожити з нею життя до кінця днів у Мілані чи десь-інде. «Мої статки – чотириста тисяч франків, – додавав він, – отже, ми матимем п'ятнадцять тисяч ліврів прибутку».

«Знову ложа, своя карета і таке інше», – подумала графиня. Це були приємні марення. Вона знову втішалася чудовими краєвидами озера Комо. Вона приходила тепер на берег, щоб марити про повернення до блискучого й незвичайного життя, яке, всупереч усій очевидності, ставало для неї можливим. Графиня бачила себе на міланському Корсо щасливою й веселою, як за правління віце-короля. «Молодість чи принаймні кипуче життя знов повернеться до мене!»

Буйна уява іноді приховувала від неї дійсність, але ніколи вона не мала свідомого самообману, викликаного боягузством. Ця жінка насамперед була щира з собою. «Шаленства уже трохи не для мого віку, а заздрощі, такі ж сліпі, як і кохання, можуть отруїти мені життя в Мілані. Моя шляхетна бідність і відмова руки двом багатіям після чоловікової смерті викликали пошану до мене. Мій бідолашний Моска не має й двадцятої частки того багатства, яке клали до моїх ніг два бовдури – Лімеркаті і Нані. Скромна вдовина пенсійка, вибита на превелику силу, ніяких служників (скільки це викликало розмов!), кімнатка на шостому поверсі, а біля брами двадцять екіпажів – усе це становило колись небуденне видовище. Але хоч би як уміло я поводитися, мені доведеться пережити чимало прикрих хвилин, коли я вернуся до Мілана, маючи лише вдовину пенсію, а житиму заможню, як буржуа, на п'ятнадцять тисяч ренти, яка збережеться у графа Моски після відставки. Мої заздрісники дістануть грізну зброю: граф одружений, хоча давно вже не живе з дружиною. В Пармі про розлучення всі знають, але міланці почують про нього вперше, і цей розрив припишуть мені. Тож прощай, чудовий театре Ла Скала, прощай, предивне озеро Комо!»

Незважаючи на всі ці можливі прикросі, графиня прийняла б графову пропозицію піти у відставку, якби мала хоч маленький маєток. Вона вважала себе немолодою жінкою і боялася двора. Але ось що здасться неймовірним по цей бік Альп: ради неї граф справді охоче подав

би у відставку, принаймні він зумів переконати в цьому свою кохану. В кожному листі він із шаленою, з дедалі більшою жагою благав її про нове побачення в Мілані і нарешті домігся її згоди. «Присягатися, що я палко кохаю вас, я не буду, я не хочу брехати, – сказала йому графиня, прибувши до Мілана. – Я була б рада покохати так, як кохала в двадцять два роки, але мені вже за тридцять. Я бачила, як на очах розвалювалося те, що здавалось мені вічним! Але я відчуваю до вас ніжну дружбу, безмежну довіру і ставлю вас над усіх чоловіків». Графиня гадала, що каже цілком щиро, а проте наприкінці своїх запевнень вона дещо покривила душею. Фабріціо, при бажанні, можливо, взяв би гору над усіма іншими в її серці. Зате в очах Моски Фабріціо був лише дитям. Через три дні по від'їзді юного шаленця до Новари граф прибув у Мілан і поспішив одвідати барона Біндера, щоб поклопотатися про хлопця. Однак сам він вважав вигнання неминучим.

Моска прибув до Мілана не сам, він привіз у своїй колясці герцога Сансеверіну-Таксіса. Це був голий шістдесятивосьмирічний дідок, шпакуватий, досить гречний і охайний, дуже багатий, але не дуже родовитий. Дід його на посаді головного відкупника податків пармського князівства нажив мільйони. Його батько домігся призначення посланником пармського принца при Н *** дворі завдяки таким доказам: «Ваша високість, ви даєте послові при Н *** дворі тридцять тисяч франків платні, і він там здається постаттю досить жалюгідною. Якби ви призначили на цю посаду мене, я задовольнився б шістьма тисячами франків на рік, видатки ж мої при Н *** дворі не опускаються нижче ста тисяч франків. Крім того, мій управитель вносить щороку до каси пармського міністерства закордонних справ двадцять тисяч франків. На таку суму можна при мені утримувати будь-якого секретаря посольства, і я нітрохи не цікавитимуся дипломатичними таємницями, якщо він такі матиме. Моя мета лише додати блиску своєму свіжоспеченому дворянству і надати йому ваги, діставши таку важливу посаду в нашій країні».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.